

Váratlan fordulat – a második bécsi döntés és az Erdélyi Református Egyházkerület

Jelige: CQG904

Dolgozat lezárásának időpontja: 2021. április 16.

TARTALOMJEGYZÉK

1. PROLÓGUS	2
2. AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT.....	3
3. A VÁRATLAN FORDULAT – AZ ELSŐ HETEK	7
3.1 A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS	7
3.2 A DÖNTÉST KÖVETŐ KEZDETI EGYHÁZKORMÁNYZATI INTÉZKEDÉSEK	9
3.3 A PÜSPÖKI PÁSZTORLEVÉL ÉS HÁLAADÓ ISTENTISZTELET.....	12
4. AZ ÜNNEP MÁMORÁBAN	14
4.1 A BEVONULÁSI ÜNNEPSÉGEK	14
4.2 TOVÁBBI INTÉZKEDÉSEK AZ ÜNNEPSÉGEK UTÁN.....	16
4.3 A KOLOZSVÁRI TEOLÓGIAI FAKULTÁS HELYZETE.....	17
5. A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS HATÁSA AZ EGYHÁZKERÜLET ÉLETÉBEN	20
5.1 A KETTÉSZAKADT EGYHÁZKERÜLET ÚJ HATÁRAI ÉS DEMOGRÁFIAI ADATAI	20
5.2 AZ ISKOLA- ÉS A KONGRUAÜGY	24
5.3 AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ BEHÍVOTT KÉPVISELŐI A MAGYAR PARLAMENTBE	28
5.4 A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS FOGADTATÁSA A REFORMÁTUS EGYHÁZI SAJTÓBAN.....	29
6. ÖSSZEGZÉS	33
7. FELHASZNÁLT IRODALOM.....	35

1. Prológus

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés nemcsak Erdély földrajzi megosztottságát eredményezte, hanem magával vonta az Erdélyi Református Egyházkerület kettészakadását is. A korabeli egyházi vezetés jelentős szerepet játszott a két világháború közötti erdélyi magyar társadalom és közélet alakulásában, amit főként az oktatás terén igyekezett érvényesíteni. Ez alól a második bécsi döntést követő napok, hetek sem voltak kivételek. Jelen dolgozat azt a célt szolgálja, hogy pontos kimutatást közöljön azokról a kezdeti intézkedésekről, egyházi határozatokról, demográfiai következményekről, amelyek hatással voltak az erdélyi református egyház életére a második bécsi döntést követő hetekben, mindezt egy időrendet követő, eseménytörténeti szálon mutatva be. A dolgozat az erről a korszakról született magyar- és egyháztörténeti szakirodalmon kívül elsősorban a korabeli egyházi levéltári forrásokon és a sajtó közlésein alapul, amelyből az is kiderül, hogy elődeink miként látták és élték meg ezt a váratlan fordulatot.

Módszertani szempontból a dolgozat gerincét a primér források, vagyis levéltári források alkotják, amelyeket a vizsgált időszak egyházi kiadványaival egészítettünk ki. Ezek kizárólag az erdélyi, még pontosabban a kolozsvári egyházi (Református Szemle, Kiáltó Szó, Az Út, Értesítők) és világi sajtóra (Ellenzék, Pásztortűz) korlátozódtak, hiszen a dolgozatnak közvetlen célja a kolozsvári református elit és egyházkerületi vezetés válaszütemét, döntéseit feltárni és közölni. Az egykori újságcikkek tudósításait a teológiai fakultás kari jegyzőkönyveivel, az igazgatótanácsi gyűlések és rendkívüli gyűlések jegyzőkönyveivel egészítettük ki. A dolgozat időrendi és történeti keretét a jelzett korszakról készült szakirodalom adja.

Elsőként az erdélyi református egyház két világháború közötti helyzetét mutatjuk be, azt követően pedig a második bécsi döntés körüli eseményeket elevenítjük fel. Utána természetesen rátérünk a döntést követő kezdeti egyházkerületi intézkedésekre, majd a bevonulási ünnepségekre, a demográfiai hatásokra és következményekre: a teológiai fakultás, az egyházi iskolák, a tanítók helyzetének ismertetésére, a kongrua-kérdésre, végül pedig áttekintjük az egyházi sajtó korabeli írásait. Fontosnak tartottuk azt a szempontot is, hogy az adatok, intézkedések, határozatok, következmények mellett megjelenjen a korabeli ember lelkiisége is: hogyan és miként élte meg, de legfőképp hogyan látta és értékelte a református egyház vezetősége ezeket a napokat, heteket. Milyen válaszok születtek a váratlan impériumváltás zavaros, de ugyanakkor felszabadító eseményeire.

2. Az erdélyi református egyház helyzete a két világháború között

Az első világháborút követően a trianoni békeszerződés nemcsak a kárpát-medencei magyarságot, hanem a magyarországi református egyházat is darabokra szakította. Ennek értelmében a teljes Erdélyi Református Egyházkerület és a Tiszántúli Református Egyházkerület keleti felének jelentős része az új határon kívül maradt és a román államhoz csatolták. A kialakult helyzetben szükséges volt a Romániához került református egyházrészek közjogi és szervezeti állapotát mihamarabb tisztázni és megszervezni. A korábban Debrecenhez tartozó egyházkerületi részek Sulyok István református püspök vezetésével megszervezték a Királyhágómelléki Református Egyházkerületet Nagyvárad központtal, ennek a hivatalos elismerése azonban csupán húsz évvel később, 1939. november 20-án történt meg egy királyi törvényrendelet által. Az Erdélyi Református Egyházkerület változatlanul megtarthatta mind szervezeti, mind közjogi státusát, hiszen területileg teljes mértékben a trianoni határokon kívül került, mindazonáltal a Romániai Református Egyházat a két egyházkerület együttesen képezte. Az így létrejött egyház létszáma az 1930-as román népszámlálás szerint 710.706 fő volt, ez a román államhoz került magyar lakosság valamivel több, mint felét jelentette. Az első világháború után az erdélyi magyarság társadalmi, közéleti, főként oktatási újjászervezésében a református egyháznak kiemelkedő szerep jutott.¹

A két világháború közötti időszakban Románia egyik legfőbb politikai célját az egységes román nemzetállam kibővítése és a román ortodox egyház államegyházzá való alakítása jelentette, mivel az új Nagy-Románia lakosságának jelentős része, valamivel több, mint egynegyede tartozott valamely nemzeti kisebbséghez és egyházhoz. Az 1919-ben megfogalmazott kisebbségi törvény kimondta a vallás szabad gyakorlásának jogát és az egyházi intézmények létesítését, azonban a gyakorlatban ezeknek a jogoknak az érvényesítése nagy nehézségekbe ütközött. Noha Romániában az elismert vallások a törvény előtt egyenlők voltak, a valóságban az ortodox egyház számos előjoggal rendelkezett. Ez többek közt azt is jelentette, hogy az állam anyagilag is kiemelten támogatta az ortodox egyházat. Ameddig az 1922-es parlamenti választások után az ortodox egyház minden püspöke tagja lett a román parlamentnek, addig a többi egyházat csupán felekezetenként egy-egy püspök képviselhette, amennyiben az adott felekezet híveinek száma meghaladta a 200.000-et. Ennek értelmében a magyar történelmi egyházak közül csupán a római katolikus és a református egyház

¹ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940.* Az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadása, Bern 1989. 373–374.

rendelkezhetett egy-egy szenátusi hellyel.² A római katolikus egyházat kezdetben Majláth Gusztáv Károly püspök képviselte, azonban ez a későbbiekben úgy módosult, hogy már nem az erdélyi, hanem a bukaresti érsek „*képviselte*” a többségében magyar ajkú római katolikus híveket. Az evangélikus és az unitárius püspök a bevezetett kvóta miatt nem juthatott mandátumhoz. A református egyházat Nagy Károly püspök képviselte egészen haláláig, azt követően tíz éven keresztül Makkai Sándort illette meg a felsőházi képviseleti jog, majd Erdélyből való távozása után ezt a mandátumot Vásárhelyi János vette át, aki már 1928-tól az alsóház tagja is volt.³

1928-ban fogadták el az ún. kultusztörvényt. Ez rendezte az állam és az egyházak viszonyát. A törvény értelmében a romániai egyházakat öt csoportba sorolták: az elsőt, az uralkodó egyházat (államegyház) az ortodox egyház képezte, a második csoporthoz tartoztak a kiváltságos egyházak, ide a szintén többségében román ajkú görögkatolikus egyház tartozott, a harmadik csoportba a történelmi egyházak kerültek, köztük a magyar egyházak, a negyedikbe az elismert egyházakat (pl. baptista), az ötödikbe pedig az el nem ismert egyházakat kategorizálták. A törvény szövege a magyar egyházakat csupán „*kultuszoknak*” nevezte, jelentősen megnehezítve helyzetüket. Makkai Sándor 1928-as püspöki jelentése szerint „*a törvény rendelkezései valósággal rendőri ellenőrzést írtak elő a nem román egyházak minden megnyilvánulásával szemben.*” Ezek közjogi helyzetét az 1938-as román alkotmány sem módosította, hanem inkább megerősítette a már fennálló status quo-t, amely az egyházak közötti jogegyenlőség tekintetében még nagyobb törésvonalakat eredményezett.⁴

Ezek a törésvonalak már az 1920-as évek elején megmutatkoztak. Ezt különösen az anyagi javak, valamint a földek szétosztása jelentette, hiszen már az 1921-es földreform során a magyar egyházak birtokainak 90%-át elkobozták és ezeket a román egyházközségeknek adták oda a román állami hatóságok. A görögkeleti (ortodox) és a görög katolikus egyház még olyan helyeken is jelentős területekhez jutott, ahol egyetlen hívük sem élt, mint akár a háromszéki Rétyen, ahol a református egyháztól 34 holdat sajátítottak ki és adták oda azt az ortodox egyháznak vagy akár Lisznyóban, ahol 70 hold erdőt és 10 hold szántót vettek el. Ilyen jellegű kisajátításokra Erdély szerte sor került, az így kialakult állapotot pedig csak tetőzték azok a rendeletek, amelyek az ún. „*kisebbségi*” egyházakat hozták kilátástalan helyzetbe. Ezek az intézkedések azt a korabeli román politikai célt hivatottak megerősíteni, miszerint minél inkább

² Bíró Sándor: i. m. 381–382.

³ Balázs Sándor: *Magyar Képviselet a királyi Románia parlamentjében*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár 2008, 88.

⁴ Bíró Sándor: i. m. 382.

anyagi kiszolgáltatottságba kell taszítani a magyar egyházakat, köztük az erdélyi református egyházat is. A fizetések és az államsegélyek terén szintén kettős mércét alkalmaztak.⁵

Az 1919-es megszállást követően a református lelkészek egészen 1921. március 31-ig nem kaptak semmiféle állami fizetést. Ez az állapot módosult 1921. április 1-től egészen 1929-ig, amikor a kongrua ugyanakkora értékű volt, mint a román papoké, azonban 1930-tól kezdve folyamatosan céltudatosan csökkentették ezt az összeget, melynek az lett az eredménye, hogy a lelkészek a kongruájuknak akár a 75%-át is elvesztették és emiatt számos lelkipásztor és családja küzdött nehézségekkel és anyagi kilátástalansággal. A gazdasági jelentés szerint 1940 januárjában ez valamelyest módosult, azonban még mindig lényegesen kisebb állami juttatást kaptak, mint a román ortodox kollégáik.⁶

A református egyház sanyarú sorsát mutatja az is, hogy a megszállás után csupán 1921-ig 28 református lelkészt tartóztattak le, sokak éveig szenvedtek a börtönben. Az 1930-as években még inkább eluralkodott a magyarellenesség. Ennek megnyilvánulása volt a Székelyföld elrománosítását célzó projekt, ami elsősorban a magyar egyházak híveit kívánta „visszatéríteni”. Az egyházkerület közgyűlése 1935 novemberében így számolt be az állami beavatkozásról:

„Egyházkerületi közgyűlésünk... fájdalmas megdöbbenéssel értesül azokról az erőszakos áttérítésekről, melyek a nevezett egyházmegye (erdővidéki), sőt az egész Székelyföld ősi református hitéhez ragaszkodó népének lelki nyugalma tartósan megzavarták és ma is állandóan nyugtalanítják, és fájdalommal állapítja meg az egyházkerületi közgyűlés, hogy az ország alkotmányában lefektetett egyházszabadság súlyos sérelmet szenved...”⁷

Egy másik ehhez hasonló intézkedés értelmében a református felekezetű gyerekeket arra kötelezték a román állami tanítók, hogy vegyenek részt a görögkeleti és a görög katolikus templomokban zajló egyházi szertartásokon. Olyan helyek is voltak (Magyarborzás, Makfalva, Vulkán), ahol a református diákoknak megtiltották a templomba járást. Több helyen betiltották a vallásos összejöveteleket, mint pl. a nőszövetségi, presbiteri, belmissziói rendezvények, 1937 után még a kazuális istentiszteletekre (keresztezés, esketés, temetés) is előzetesen csendőri engedélyt kellett kérni. Ilyen körülmények között született meg az új istentiszteleti rendtartás, amely nem csupán liturgiai reform volt, hanem az erdélyi magyar református lelki életet és az Istenbe vetett reménységet hivatott megőrizni.⁸

⁵ Bíró Sándor: i. m. 383–387.

⁶ *Az Erdélyi Református Egyházkerület gazdasági vonatkozású helyzetéről.* Az Erdélyi Református Püspökség Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban EREK PL), 738/1940.

⁷ Bíró Sándor: i. m. 395–396.

⁸ Uo. 406–407.

Szólnunk kell arról is, hogy a két világháború között felértékelődött a felekezeti iskolák jelentősége, mivel ez volt az erdélyi magyarság legszélesebb intézményrendszere. 1919 után csupán a magyar egyházak iskoláiban engedélyezték az anyanyelvi oktatást, az állami iskolákban kizárólag román nyelven lehetett tanulni. Ezen iskolák száma 1927-ben 600 körül mozgott, fenntartásukat és működtetésüket kizárólag egyházi forrásokból és anyaországi támogatásokból tudták biztosítani.⁹ Az egyházi oktatás támogatására az egyházkerület már 1922-ben bevezette az ún. egyetemes egyház adót, ami lényegében a felekezeti oktatás fenntartását próbálta biztosítani.¹⁰

A református egyház életében a hatalomváltás egy belső változást is eredményezett, aminek a népszerűsége és terjedése magával vonta a különböző belmissziós szervezetek működését és megszervezését: létrejött a missziói népegyház, ami menedéke és megtartó ereje lett a két világháború közötti erdélyi református egyháznak és híveinek.¹¹ Az 1920-as évek második felében sorra alakultak az egyházmegyékben a különböző egyesületi tevékenységek: nő-, férfi-, leány- és legényszövetségek jöttek létre, ekkor fogadták el a Vasárnapi Iskolai Szövetség alapszabályzatát, útjára indult a Diakonissza Intézet és az Árvaház is.¹² A belmissziós mozgalmak tevékenysége teljes mértékben szükségesnek bizonyultak az első világháború utáni erdélyi református egyház belső életének újjászervezésében, úgy az oktatás, mint az ifjúsági munka, és a gyülekezeti élet terén egyaránt.¹³

Az 1930-as évek elejétől a református egyház és az erdélyi magyarok helyzete fokozatosan romlott. 1936-ban Makkai Sándor püspök áttelepült Magyarországra, amelynek körülményei máig kérdésesek. Utódja, Vásárhelyi János püspök volt, aki egészen 1960-ig töltötte be a püspöki tisztséget. Európában a '30-as évek második felében immár háborús közhangulat uralkodott, és csak idő kérdése volt, hogy mikor robban ki.

⁹ Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2013, 437.

¹⁰ Berekméri Árpád Róbert: Az 1922. évi egyetemes egyházi adó bevezetése és közvetlen következménye a Marosi Református Egyházmegyében. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2017, (216–225), 219–220.

¹¹ Kolombán Vilmos József: Új irányvonalak az erdélyi református egyházban 1918–1926 között. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 10 (2019), (301–324), 319–320.

¹² Berekméri Árpád Róbert: Belmisszió a Marosi Református Egyházmegyében az 1920-as, 30-as években. In: Kolombán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, (273–287), 277–278.

¹³ Az erdélyi belmisszióról lásd tovább: Buzogány Dezső: László Dezső az IKE utazótítkára. In: *Református Szemle*, 97 (2004/5), 514–524. Buzogány Dezső: Az erdélyi IKE története 1930-ig. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 7.) , Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1999.; Pál Éva: Nőszövetségi munka a két világháború között I. In: *Református Szemle*, 94 (2001/6), 378–389.; Barabási Endre: A Vécsei Szövetség. In: *Református Szemle*, 95 (2002/1), 142–144.; Barabási Endre: A Vasárnapi Iskolai Szövetség. In: *Református Szemle*, 95 (2002/2–3), 278–280.

3. A váratlan fordulat – az első hetek

3.1 A második bécsi döntés

A világháború második évében, 1940-ben Németország megtámadta és legyőzte Franciaországot is, de a remélt angliai invázió a sikertelen légháború miatt háttérbe került, így Hitler figyelme a Szovjetunió felé fordult. A Barbarossa hadművelet megindítását azonban nehezítette Magyarország és Románia közötti területi vita, az ún. erdélyi kérdés. Besszarábia szovjet annektálása után Teleki Pál magyar miniszterelnök kijelentette, hogy „*Magyarország nem fog diszkriminációt eltűrni*” – és ennek nyomán a keleti határok mentén mozgósították a magyar honvédséget.¹⁴

Magyarország és Románia közti fegyveres konfliktus elkerüléséért a németek utasítására 1940 augusztusában a felek Szörényváron (Turnu-Severin) tárgyalóasztalhoz ültek, hogy békés megoldást találjanak. A tárgyalások azonban kudarcba fulladtak, ugyanis a román fél kizárólag a lakosságcserében és esetlegesen a határ menti magyarlakta települések átadásával számolt. A magyar fél az elvesztett országrész legalább kétharmadát szeretne volna visszaszerezni. Augusztus 24-én megszakadtak az egyeztetések, a magyar vezetőség a fegyveres megoldást helyezte kilátásba, amivel Berlin közbelépését és nagyhatalmi döntőbíráskodást szeretett volna kieszközölni. Nyomásgyakorlás végett a magyar honvédség felvonult a magyar-román határon, a támadást augusztus 28-ára tűzték ki. Magyarország mozgósította a teljes katonai állományát, mindegy 400.000 főt, Erdélyben ekkor körülbelül 450.000 román katona állomásozott.¹⁵

A román fél már a tárgyalások megszakítása előtt számolt a fegyveres konfliktus lehetőségével. Több hadosztályt is Erdélybe küldtek, ennek értelmében 1940. augusztus 28-án a román hadsereg három egyházi középiskolát (Kolozsvár, Zilah és Sepsiszentgyörgy) és tizenhét elemi iskolát foglalt le, többek között a tordaít, a marosvécsit, a tasnádít, a krasznait, és a szilágysomlyóit. A tizenhét lefoglalt elemi iskola közül tíz az akkori Szilágymegyeben volt. Ebből is látszik, hogy a román hadvezetés a magyar hadsereg észak-nyugatról indítandó támadó hadműveletére számított és emiatt jelentős román haderőt vontak össze a térségben.¹⁶

¹⁴ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, 2011. 37–38.

¹⁵ L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2001. 220; 250–251; 260; 271.

¹⁶ Az Igazgatótanács levele a román katonaság által lefoglalt iskolák helyzetéről, 1940. augusztus 28. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: IgtanLvt), 9511/1940.

A román nemzetnevelésügyi minisztérium augusztus 24-én egy levélben értesítette az Igazgatótanácsot, hogy amennyiben a késedelem miatt az iskolák kiürítését a minisztérium nem tudja véghezvinni, akkor a felelősséget az egyházi hatóságok fogják viselni.¹⁷

A lehetséges helyi háború küszöbén a németek nem ültek karba tett kézzel és Bécsbe hívták mind a magyar, mind a román küldöttséget, akik egyrészt elfogadták a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, másrészt arra számítottak, hogy az új helyszínen ismét kétoldalú tárgyalásokat fognak folytatni. Nem így történt, hiszen augusztus 29-én már arról volt szó, hogy a küldöttek feltételek nélkül elfogadják-e a döntést. Budapest viszonylag könnyen igent mondott (véltetően azért, mert a németek ismerték a magyar igényeket), a román Koronatanács azonban többszöri időkérés után végül csupán augusztus 30-án hajnalban egyezett bele a döntésbe, hiszen Romániát egyaránt veszélyeztette a Szovjetunió és Németország is.¹⁸

A bécsi Belvedere palotában, 1940. augusztus 30-án délután 15:15-kor érkezett meg a magyar küldöttség szalonjába az döntés eredményével Újpétery Elemér miniszteri titkár, miközben mosollyal az arcán, kezében egy térképet lobogtatva azt mondta: „*Székelýföld, Nagyvárad és Kolozsvár a miénk!*”.¹⁹ Ezzel a döntéssel Hitler egyszerre biztosította be az esetleges magyar-román háború elkerülését és a térség destabilizációját is. Németországnak Magyarországra és Romániára is szüksége volt a Barbarossa hadműveletet kivitelezésében. Ugyanezt a célt szolgálták a későbbi, 1941-es balkáni német hadműveletek is. A balkáni térség stabilizációja a német hadvezetés elemi érdeke volt, ahhoz, hogy a Szovjetunió elleni támadást semmi ne veszélyeztesse. Teleki Pál miniszterelnök reálpolitikusként tisztában volt azzal, hogy a bécsi döntésért Magyarországnak nagy árat kell fizetnie. A bécsi döntés nyújtotta jóvátételt nem lehetett visszautasítani, ugyanis az egyenlő lett volna a két világháború közti időszak külpolitikai törekvéseinek megtagadásával és a közvélemény „*hazaárulásnak*” titulálta volna. Ezzel együtt azonban a miniszterelnök többször is kifejtette: „*a háború után megint vissza kell adni Észak-Erdélyt*”.²⁰

Hitler döntése nem elégítette ki sem a magyar, sem a román előzetes várakozásokat. Erdély politikai alapon történő kettéosztása egy addig soha nem látott földrajzi megosztottságot eredményezett. A döntés értelmében a Magyarországhoz tartozó észak-erdélyi területen (43.104 km²) az 1941-es magyar népszámlálás szerint 1.343.000 magyar élt, ami a visszacsatolt lakosság 52,1%-át tette ki, a román ajkúak száma 1.069.000 (41,5%) fő volt. A Romániához

¹⁷ A nemzetnevelésügyi minisztérium Igazgatótanácsnak címzett levele, 1940. augusztus 24. IgtanLvt, 9518/1940.

¹⁸ Ablonczy Balázs: i. m. 44–46.

¹⁹ L. Balogh Béni: i. m. 300.

²⁰ Uo. 302.

kerülő Dél-Erdély a maga 60.000 km²-vel az 1941-es román népszámlálás alapján 3.300.000 lakossal rendelkezett, amelyből 363.000-en (10,9%) vallották magukat magyarnak. A román népszámlálás mind Észak-Erdélyre, mind Dél-Erdélyre vonatkozóan eltérő számokat mutat az 1930-as adatok szerint. Ennek okai egyrészt a természetes népszaporulat, másrészt a menekültek kérdése, hiszen a második bécsi döntést követően legalább 100.000 magyar menekült Észak-Erdélybe, vagy Magyarországra, míg sok magyar fennhatóság alá került román Dél-Erdélybe menekült.²¹

A döntés magával vonta az Erdélyi Református Egyházkerület és az erdélyi reformátusság kettészakadását is, amelynek a demográfiai következményeit és hatásait dolgozatunk egy következő fejezetében fogjuk ismertetni. A folytatásban megvizsgáljuk a református egyházkerület életét a korabeli események fényében, pontosabban azt, hogy a bécsi döntés hogyan és milyen módon érte a kerületi vezetőket.

3.2 A döntést követő kezdeti egyházkormányzati intézkedések

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa a második bécsi döntés kihirdetése előtti napon, 1940. augusztus 29-én tartotta az év második ülését Teleki Artúr egyházkerületi főgondnok elnökletével. A gyűlésen jelen volt Vásárhelyi János püspök mellett Bánffy Miklós és Bethlen György egyházkerületi főgondnok, a teológiai fakultásról Tavaszy Sándor, mint egyházkerületi főjegyző, Gönczy Lajos igazgató, Imre Lajos belmissziói előadó.²²

Laár Ferencz előadótanácsos beszámolójából megtudhatjuk, hogy az utolsó hat hónapban a különböző polgári és katonai rendeletek miatt az egyházi adminisztráció csaknem teljesen megbénult és ebből kifolyólag az Igazgatótanács sem tarthatott rendes gyűlést. Az is kiderült, hogy a zilahi (Mezei Mihály), a szilágygörcsöni (Wass Lajos) és a szilágyssomlyói (Nagy Ernő) lelkipásztorok kénytelenek voltak elhagyni az ország területét „*a román állammal szemben tanúsított ellenséges magatartásuk miatt.*”²³ Bejelentették, hogy a lelkeszi kongrua ügye végre több év után megoldódott és a magyar történelmi egyházak lelkeszei, papjai (református, evangélikus-lutheránus, unitárius és római katolikus) azonos összeget fognak kapni. Rendezték az esperesek tiszteletdíját, azonban ez még mindig nem egyenlő a román egyházak (ortodox és görög katolikus) papjainak fizetésével. Beszámoltak arról is, hogy a román hatóságok a csendőrség révén folyamatosan zaklatták és megalázták a református

²¹ L. Balogh Béni: *i. m.* 310–315.

²² IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, II. ülés/1940. 22.

²³ Uo. 75.

lelkészeket. Fancsali Sándor mezőkeszüi lelkészt a kolozsvári hadbíróóság 1940 májusában államellenes magatartásért 6000 lejre büntette, amiért a konfirmandusok a templomot piros és fehér virággal díszítették fel. Tizenegy parókián házkutatást tartottak (pl. Egrestőn, Agyagfalván, Kóboron, Sóváradoon). A magyar református hadimunkásoknak éjjel-nappal dolgozniuk kellett, vasárnap sem állhattak le a munkával „*tisztálkodásra, pihenésre időt nem adnak... különféle betegségek veszélyeztetik az életüket*”. Az előadótanácsos azt is közli, hogy a belügyminisztériumi rendelet szerint immáron engedélyezik az egyházi gyűlések megszervezését, továbbá a kisebbségi lelkészek kulturális összejöveteleket is tarthatnak, amennyiben külön engedélyt kapnak és a „*kirendelt delegáció*” megállapítja, hogy a megadott engedély „*kereteit*” nem lépték át.²⁴ Az uralkodó közhangulatot tovább fokozta az 1940. augusztus 2-án minden egyházi és iskolai hatóságnak elküldött igazgatótanácsi körlevél, amelyben a betörések és a rablások miatti állapotokra való tekintettel igyekeztek útmutatást nyújtani. A levél szerint ebben az időszakban több református templomban és lelkészi irattárban különböző ingóságok tűntek el, a javaslat szerint az értékes tárgyakat ne hagyják a templomban, hanem kizárólag csak istentisztelet alatt használják őket és tegyék azokat védettebb helyre.²⁵

Az erdélyi magyarság 1940 nyarán bízott abban, hogy sikeres lesz a területi revíziós elvárás, az adott aktuálpolitikai helyzet azonban sokkal inkább azt támasztotta alá, hogy ez a Magyarországhoz közel eső területeket (Bihar, Szatmár, Szilágy megyék) fogja érinteni, semmint akár Kolozsvárt vagy Székelyföldet és ez által az Erdélyi Református Egyházkerület jelentős részét. Ezt bizonyítja a már idézett augusztus 29-ei igazgatótanácsi gyűlés jegyzőkönyve, hiszen nem találni semmiféle utalást arra, hogy a kerületi vezetés számított volna egy közelgő impériumváltásra. Vásárhelyi János a háború után azt nyilatkozta, hogy bár sejtette a „*viharos események bekövetkezésének lehetőségét*”, azonban az akkori gyűlés idején egyáltalán nem számítottak arra, ami Bécsben történt augusztus 30-án.²⁶

A döntés értelmében a kettészakadt egyházkerületnek több lehetősége is volt a hirtelen rázúduló egyházkormányzati gondok orvoslására Vásárhelyi János visszaemlékezései alapján. Az egyik a látszólagos egység megőrzése lett volna, amit Márton Áron római katolikus püspök választott: továbbra is ő vezette az erdélyi egyházmegyéjét Gyulafehérvárról, az északi-részeket egy vikáriusra bízta. Itt hozzá kell tennünk azt is, hogy ameddig a katolikus egyház püspöki székhelye továbbra is Romániában maradt és onnan kellett irányítania a Magyarországhoz

²⁴ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, II. ülés/1940. 76–78.

²⁵ Körlevél az összes egyházi és iskolai hatóságokhoz a betörések és rablások elleni védekezés tárgyában, 1940. augusztus 2. IgtanLvt, 8768/1940.

²⁶ Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története 1940–1945*. L'Harmattan, Budapest 2012, 24.

került katolikus híveket, addig a református egyháznak Magyarországról kellett adminisztrálnia a Romániában maradt részeket. A második lehetőség a teljes közigazgatási kettészakadás lett volna, tehát délen egy új egyházkerület jött volna létre, azonban a folyamatos optálás és a bizonytalan helyzet miatt ez kivitelezhetetlennek tűnt. A harmadik változat a kettő között mozgott: e szerint a püspök kinevez egy intézőbizottságot és ráruházza az egyházkormányzati hatalmat a dél-erdélyi részekben.²⁷ Vásárhelyi János annak tudatában, hogy ez feltételezhetően csak egy ideiglenes állapot lesz, a harmadik opciót választotta.

A második bécsi döntés kihirdetése utáni napon, augusztus 31-én a püspök egy rendkívüli értekezletet hívott össze déli 12 órára az Igazgatótanács Kolozsváron tartózkodó tagjaiból. Teleki Pál miniszterelnök augusztus 30-án este elhangzott szavaival indította beszédét, miszerint „*a mai naptól kezdve még nagyobb hűséggel és még többet kell dolgoznia minden magyar embernek*”, emiatt fontos volt mihamarabb tanácskozni a kialakult új helyzet feladatairól. Első lépésként bejelentette, hogy mivel a bécsi döntéshez a román Koronatanács is hozzájárulását adta, ennél fogva a püspöki eskü már nem kötelezi és immár jogi szempontból a visszacsatolt területeken élő emberekkel együtt mindannyian ismét magyar állampolgárok.²⁸

A továbbiakban a jelen levő előadótanácsosokat kérte fel, hogy összesítsék a Romániában maradt részek statisztikai adatait. A végleges és pontos magyar-román határ kijelölése előtt Illés Gyula előadótanácsos kijelentette, hogy az egyházkerület már biztosan elvesztett öt egyházmegyét: a gyulafehérvárit, a nagyenyedit, a hunyadit, a nagyszebenit és az „*ó-királyságbeli*” egyházmegyét is. A kükküllői egyházmegye megközelítőleg 80%-a, valamint a kolozsvári egyházmegye bizonyos részei Romániában maradtak. Az értekezlet hat pontban állapította meg a kezdeti intézkedéseket: teljes felelősséget kell vállalni mind erkölcsi, mind anyagi szempontból a Romániában maradt egyházközségek híveiért, az intézményekért és a lelkészekért. A második pontban határoztak arról a harmadik lehetőségről, amit már említettünk, tehát létre kell hozni Bethlen Bálint egyházkerületi főgondnok és Nagy Ferenc nagyenyedi esperes vezetésével egy ideiglenes bizottságot, amelynek át kell vennie a dél-erdélyi részek egyházközségei feletti egyházkormányzati igazgatást és a román állami hatóságokkal való konzultáció után meg kell szervezniük a romániai református egyházkerületi részt, amelynek központjául Nagyenyedet jelölték ki (3. pont). A negyedik pont értelmében az újonnan létrehozandó dél-erdélyi egyházkerületi résznek kapcsolatot kell létesítenie a

²⁷ Nagy Alpár-Csaba: i. m. 25–26.

²⁸ Tavaszgy Sándor: Jegyzőkönyv az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának helyi (kolozsvári) tagjaiból alakult értekezlet 1940. augusztus 31-én tartott üléséről. In: *Református Szemle*, 33. (1940/25), (386–388), 387.

királyhágómelléki egyházkerület Romániában maradt egyházközségeivel, lelkészeivel. Az ötödik pont arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenki maradjon a helyén, a hatodik pedig az iskolák megnyitása tekintetében ad útmutatást, miszerint a Magyarországhoz csatolt területeken egyelőre október 1-ig az iskolákat nem nyitják meg.²⁹

Nagy Ferenc nagyenyedi esperesnek még aznap, augusztus 31-én levelet írt Vásárhelyi János. Ebben arra kérte, hogy Szász Pál kollégiumi főgondnokkal együtt szíveskedjenek elvállalni azt a feladatot, amit majd az Igazgatótanács rájuk bíz a kialakult új helyzet miatt.³⁰ Az esperes először szintén optálási joghoz folyamodott, azonban ezt a püspök visszautasította, és ha nehéz szívvel is, de elfogadta a megbízást. Így jött létre a dél-erdélyi egyházkerületi rész az ő vezetése alatt: „*püspök nélküli püspökség, Igazgatótanács nélküli egyházkerület.*”³¹

A történelmi fordulatban az egyházkerületi vezetés legfontosabb feladatai közé tartozott az espereseknek, a lelkipásztoroknak és a híveknek nyújtott bátorító szó, útmutatás, a lehetséges teendők és felmerülő gondok mihamarabbi orvoslása. Vásárhelyi János ennek igyekezett eleget tenni.

3.3 A püspöki pásztorlevél és hálaadó istentisztelet

Az *Ellenzék* napilap szeptember 6-ai számának címlapján a következő áll: „*Vásárhelyi János református püspök pásztorlevelet intézett egyházmegyéje valamennyi espereséhez és lelkészehez*”. A levelet minden erdélyi református templomban a szeptember 8-ai vasárnapi istentiszteleten fel kellett olvasniuk. A levél tartalmát tekintve három ígérés köré épülő egységből áll. Az első szakaszban megjelenik a személyes hang, amely felhívja a figyelmet az örömré, azonban a bánatra is, hiszen meg kell érteni azoknak fájdalmát, akik immár másodszor szakadtak el a magyar hazától. Ebben a helyzetben nyer ismét értelmet a Róm 12,15: „*Örüljete az örülőkkel, és sirjatok a sírókkal.*” Vásárhelyi János ezt követően két részben fejti ki, hogy mit jelent a bánkódókkal lenni, de mit jelent azok mellett, akiknek „*csordultig tele van a szíve örömmel.*” A Dél-Erdélyben maradt hívekhez a Zsidókhöz írt levél 12,12–15 alapján szólt, míg az Észak-Erdélyhez kerülőkhöz pedig az Efézusi levél 4,30–32-ben szereplő apostoli intelmet címezte. Ennek alapján hozzátette, hogy legyen mindenki méltó az elhívásához és senki meg

²⁹ Tavaszy Sándor: i. m. 387–388.

³⁰ *Vásárhelyi János Nagy Ferencnek címzett levele.* EREK PL, 664/1940.

³¹ Nagy Alpár-Csaba: i. m. 28.

ne szentségtelenítse bosszúval az örömet, amelyben Isten kegyelme részesítette őket. Végül mind az „*ittmaradottakért*”, mind az „*elszakítottakért*” való imádságról tett bizonyosságot.³²

1940. szeptember 8-án a magyarutcai (ma alsóvárosi) református templomban is ünnepi istentiszteletet tartottak, melyen Vásárhelyi János püspök hirdette az igét a Zsolt 50,23 alapján.³³ Az igehirdetés azt a hitet erősítette meg a hallgatókban, hogy vigyázni kell arra az útra, amelyen a magyar népnek járnia kell, vagyis mindenféle bizonytalanság nélkül dolgozni kell tovább abban a szolgálatban és munkakörben „*amelyet számára az isteni gondviselés kijelölt*”. A másik lényeges pontja a prédikációnak az a figyelmeztetés volt, hogy a magyar nép jövőjét ne veszélyeztesse a „*pártoskodás, felekezeti és osztályellentét,*” hanem „*egymásért mindent vállalni és áldozni kell*”, ez pedig csakis úgy vállalhat teljessé, ha az egy Istentől jövő hitbeli meggyőződés és az igazságokhoz való visszafordulást jelenti:

„Az élet sorsdöntő fordulataiban, ha az útra vigyázunk, úgy amint a szent ige is figyelmeztet reá, a követendő helyes utat számunkra mindig az egészen egyszerű alapvető igazságokhoz való visszafordulás mutatja meg.”³⁴

³² Vásárhelyi János: Pásztorlevél. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 06.), 1.

³³ Vásárhelyi János: Az Úr színe előtt. Felszabadult egyházunk öröme. Hálával áldozni. In: *Református Szemle*, 33. (1940/26), 400–402.

³⁴ Uo. 402.

4. Az ünnep mámorában

4.1 A bevonulási ünnepségek

A román hatóságoknak közel két hét állt a rendelkezésükre, hogy kiürítsék a Magyarországhoz csatolt területet, így a honvédek először szeptember 5-én lépték át a trianoni határt és vették birtokba Szatmárnémetit meg Máramarosszigetet. Kolozsvárra „kétszer” vonult be a magyar hadsereg, először szeptember 11-én (szerdán), majd azt követően szeptember 15-én (vasárnap) is tartottak egy katonai díszszemlével egybekötött nagyszabású hivatalos ünnepséget a város főterén, ahol Horthy Miklós kormányzó feleségével együtt volt jelen. Mindkét ünnepségen az erdélyi református egyház nevében Vásárhelyi János mondott köszöntő beszédet.

Az első bevonuláskor, szeptember 11-én a honvédeket óriási tömeg fogadta a város utcáin és főterén, ahol Vékás Lajos, a Magyar Párt kolozsvári tagozatának elnöki köszöntője után a magyar történelmi egyházak képviselői is beszédet mondtak. A római katolikus egyház nevében Sándor Imre püspöki helynök beszélt, őt követte Vásárhelyi János református püspök ünnepi beszéde, utána Kiss Elek unitárius püspökhelyettes, majd az evangélikus-lutheránus egyház nevében Alberti Richárd lelkipásztor üdvözölte a Jány Gusztáv altábornagy vezette magyar hadsereget.³⁵ Vásárhelyi János beszédében kihangsúlyozta:

„Amikor református egyházam nevében mélységes szeretettel köszöntöm, nem ezt a szót akarom hangsúlyozni, hogy református, hanem ezt, hogy magyar. Ma azt kell kimondhatatlan boldogsággal éreznünk, hogy akár katolikusok, akár unitáriusok, akár reformátusok vagyunk, de mind egyformán magyarok vagyunk. Mit érne minden egyéb előnye a világnak, lehetnének-e boldogok, akármi is legyen a vallásunk, hogyha nekünk, magyaroknak, ezután is hazátlanul kellene élnünk ebben a világban?”³⁶

Ezt követően felidézte, hogy erre a kérdésre egy egyszerű magyar asszony tette mutatta meg a választ, aki egy titokban készített magyar zászlót adott át a püspöknek a napokban és arra kérte, hogy emlékezzenek meg a hadi árvákról és a magyar anyák imájaként adja át majd a zászlót ezzel az üzenettel a bevonuló honvédeknek. Ez a cselekedet mutatta meg számunkra a célt – emelte ki – majd úgy fogalmazott:

„A cél csak az lehet, hogy mi magyarok, tartozzunk akármely felekezethez, akármely társadalmi osztályhoz, legyünk ifjak vagy öregek, szegények vagy gazdagok, testvéri összefogással fogjunk össze, hogy a megnagyobbodott hazában boldog és viruló legyen az élet.”³⁷

³⁵ Magyar egyházaink ünnepi köszöntése. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 3.

³⁶ Vásárhelyi János püspök üdvözlő beszéde. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 3–4.

³⁷ Uo. 4.

Az ünnepség előtti várakozásról és az előkészületekről is élethű beszámolókat olvashatunk az *Ellenzék* hasábjain. Már a kora hajnali órákban elkezdtek a kolozsvári magyarok ünnepelni, azonban a cikkíró azt is feljegyezte, hogy igazi beszámolót a papírlap nem képes megörökíteni, mindazonáltal egy tiszteletreméltó idős ember szavai vissza tudnák idézni azt a valós hangulatot, ami akkor uralkodott az emberekben. A bácsi így szólt, amikor meglátta az első honvédeket: „*Ezért a napért érdemes volt élnem, most már nyugodtan meghalhatok.*” A beszámoló azt is kihangsúlyozza, hogy ebben az egyetlen mondatban benne vannak a kolozsvári magyarság akkor tapasztalt érzelmei, amely egy „*hálaadás*” és „*fohászkodás volt a Mindenhatóhoz*”.³⁸

A szeptember 15-ei ünnepségről részletesen az *Ellenzék* szeptember 17-ei (keddi) számában olvashatunk. Már a címdal második mondatában az áll, hogy a huszonkét év megpróbáltatásai után „*kegyelmes volt hozzánk az Isten*”. A bevonulási ünnepséget szintén százezres tömeg ünnepelte a város főterén Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök jelenlétében, aki őt elsőként köszöntötte. Ezt követően Bethlen György, a Magyar Párt elnöke mondott köszöntő beszédet, majd a magyar történelmi egyházak képviselői következtek, ahol a református egyház nevében szintén Vásárhelyi János mondott rövid beszédet a kormányzónak címezve a mellette álló Bánffy Miklós és Ugron István kíséretében. A köszöntőben kihangsúlyozta, hogy a kormányzó „*kiragadta a halálból a történelmi magyar nemzetet*”, amely a templom és az iskola által tartatott meg a nehéz évek során.³⁹

A bécsi döntést követő napokban és eseményeken, továbbá a felmerülő gondok megoldásában az egyházi szolgálat jelentette a szilárd alapot. Mind a kolozsvári református kollégium, mind a teológiai fakultás épülete megnyílt a dél-erdélyi menekültek előtt, ahol naponta 100-120 embernek főztek. A református tanárokat beosztották különböző bizottságokba, többek között a bevonulással kapcsolatos ünnepségek előkészítéséből is kivették a részüket. A beszámoló megemlíti, hogy a kollégista diákoknak alig lehetett összeszedni az „*egynegyedét*” az ünnepségekhez, mert a többiek a legnehezebb önkéntes és diakóniai munkákat látták el. A nőszövetség tagjai házról-házra jártak, hogy szállást keressenek a menekülteknek és a budapesti vendégeknek. Annak ellenére, hogy sok esetben már megtelt minden hely, mégis fogadták a budapesti vendégeket: „*egy éjszakára majd kihúzódunk a*

³⁸ Erdély fővárosa visszatért az anyaországhoz! In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 1.

³⁹ Vásárhelyi János református püspök beszéde. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 17.), 3. A magyar egyházi vezetők után a román egyházak képviselői is köszöntőt mondtak, a görög-katolikus egyház nevében Iuliu Hossu (Hosszú Gyula), a görög-keleti (ortodox) egyház képviselőjében pedig Colan püspököt képviselve a helybéli esperes mondott üdvözlő beszédet.

konyhába vagy a fürdőszobába” – mondták sokan. Kolozsváron minden „*szép munka*” a „*felekezetiesség*” nevében zajlott és az egész magyarság összefogott.⁴⁰

Ugyanez történt Erdély más részein, Sepsiszentgyörgyön például szintén a kollégium adott otthont több ezer magyar menekültnek. A második kolozsvári bevonulási ünnepség napján a kollégium udvarán gyűltek össze az egyházi vezetők és intézmények képviselői, hogy majd onnan vonuljanak át a főterre a püspök, a főgondnok és a püspökhelyettes vezetésével. Őket követték a teológiai tanárok, lelkészek, presbiterek, egyházkerületi tanácsosok, az orvosok, a tanítók és a diáksereg. László Dezső úgy fogalmazott:

„Olyan öröm volt egy nehéz korszak végén s egy dicsőséges új korszak elején önmagunkon végig nézve Isten iránti hálával megállapítani, hogy az elmúlt húsz kisebbségi év alatt egyházunk nemhogy veszített, hanem még inkább növekedett a jelentőségében.”⁴¹

Az ünnepi mámor után azonban neki kellett látni a tényleges munkának az új helyzetben. Az Erdélyi Református Egyházkerület megosztottsága jelentős nehézségek elé állította a vezetőket, többek között meg kellett állapítani és felmérni az egyházközségek helyzetét, tisztázni kellett a kongrua és az iskola-ügyeket, útmutatást kellett adni a több százezer embernek.

4.2 További intézkedések az ünnepségek után

Vásárhelyi János püspök szeptember 18-ra rendkívüli lelkészi gyűlést hívott össze az Igazgatótanács üléstermében, amelyre összesen 30-an kaptak meghívót, köztük teológiai tanárok, kolozsvári lelkészek, valamint az egyházkerület vezetőségének, tanácsosainak tagjai. A gyűlésnek két napirendi pontja volt: az egyik az új helyzet következtében kialakult feladatok megbeszélése, a második pedig az esetleges indítványok elfogadása és beterjesztése.⁴² A gyűlés után két nappal, szeptember 20-án kiadták a Református Szemlében a püspök első fordulat utáni hivatalos körlevelét az egyházkerület espereseinek és lelkipásztorainak címezve, amelyből jelentős részletek derülnek ki azzal kapcsolatban, hogy milyen további intézkedések végrehajtásában egyeztek meg a vezetőség tagjai.⁴³

A püspök a körlevélben felhívja a lelkipásztorok figyelmét, hogy immár „*szabadon és boldogon dolgozhatunk azért, hogy a felszabadult hazában tisztább, nemesebb, az evangélium*

⁴⁰ László Dezső: Egyházunk szolgálatai a nagy változás idején. In: *Református Szemle*, 33. (1940/26), 405–407.

⁴¹ Uo. 407.

⁴² *Meghívó rendkívüli gyűlésre*. EREK PL, 685/1940.

⁴³ Vásárhelyi János: Körlevél. In: *Református Szemle*, 33. (1940/26), 394–397.

erőivel megszentelt, boldogabb új élet kezdődjék.” Ezt követően a püspök rátért az esperesekre, lelkészekre váró teendőkre: az espereseknek statisztikai kimutatást kellett összeállítaniuk az egyházmegyéről, továbbá fel kellett mérniük a gyülekezetek helyzetét. További feladatuk volt biztosítani azt, hogy a lelkészek ne hagyják el szolgálati helyeiket, hanem végezzék mindenhol az istentiszteleteket és vegyék ki a részüket a polgári élet stabilitásának megteremtésében is. A lelkészeket arra kérte a püspök, hogy minden eszközt megragadva indítsák újra a belmissziós munkát, és a belmissziós szervezetek önállóságukat megtartva segítsék a közélet alakítását:

„Belmissziói szervezeteink vegyék ki részüket a belső építő munka minden ágából és kapcsolódjék bele a közélet előttünk megnyíló munkaalkalmaiba is, de úgy, hogy önállóságukat megőrizzék, azt semmiféle körülmények között fel ne adják, mert nem csak életbevágóan fontos, hanem nemzeti érdek is az, hogy református anyaszentegyházunk egységesen és töretlen erővel őriztessék meg a nemzetépítő munkára is és hogy nehéz idők próbái között megtartó erőnek bizonyult szervezett és egységes munkánk szétszakadozottság által meg ne gyengüljön, sőt inkább még csak ezután mutassa meg áldásos hatását.”⁴⁴

A körlevél rávilágít arra is, hogy az egyházi-evangéliumi iratterjesztés a bécsi döntés előtt igencsak akadályozva volt, azonban a jelenlegi helyzetben a lelkészek igyekezzenek előmozdítani a Szentírás és a református énekeskönyv terjesztését, valamint az Ifjú Erdély kiadványait is. A levél megjegyzi azt is, hogy a „*parancs*” miatt az énekeskönyvből kihagyott Himnusznak és Szózatnak, valamint az egyéb kihagyott énekeknek hiányát mihamarabb be fogják pótolni.⁴⁵

4.3 A kolozsvári teológiai fakultás helyzete

Egy nappal korábban, szeptember 19-én délelőtt 10 órától a kolozsvári teológiai fakultás tanári kara is gyűlést tartott. Még a napirendi pontok felolvasása előtt Gönczy Lajos, a fakultás akkori igazgatója meleg szívvel köszöntötte a tanári kar képviselőit és felidézte az elmúlt napok ünnepségeit, amelyen a tanári kar testületileg jelen volt, továbbá méltónak nevezte arra, hogy ezt a jegyzőkönyvben is megörökítsék, mivel „*Isten kegyelme a több mint húsz esztendő rabságából*” megszabadította őket.⁴⁶

A szabadság azonban új feladatokkal párosult, többek között a tanévmegnyitó ünnepséget is el kellett halasztani. Gönczy Lajos igazgató három pontban foglalta össze a fakultás kérdéseit a második bécsi döntés nyomán: az első az, hogy milyen lesz a

⁴⁴ Vásárhelyi János: Körlevél. 395.

⁴⁵ Uo. 397.

⁴⁶ Ref. Theol. Tanárkari Jegyzőkönyvek 1895–1948. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár. Kari jegyzőkönyv (1940. szeptember 19.), 32–35.

tudományegyetemhez való viszony az új helyzetben, hiszen a fakultás az 1895-ös megnyitásától egészen a trianoni békeszerződésig az akkori Ferencz-József Királyi Tudományegyetemmel karöltve képezte a lelkészeket és tanítókat, ezt a kapcsolatot szerették volna visszaállítani és újjászervezni.⁴⁷

A második megoldásra váró kérdés a magyar református egyház egyeteméhez való viszony, a harmadik pedig a királyhágómelléki teológiai hallgatók sorsa. Az első pontban a tanári kar egyhangú határozatban mondta ki, hogy a tudományegyetem Kolozsvárra való visszaköltözése után visszaállítják a megszakadt együttműködést, tehát a fakultás hallgatói heti 10 órában látogathatják majd az egyetem bölcsészkarát és tanárképzést szerezhetnek, ahogy 1920 előtt tették. Hozzáfüzték azt is, hogy a fakultás hat tanszékét továbbra is fenn kívánják tartani, akkor is, ha ez a filozófiai-pedagógiai tanszék átszervezésével is járna. A magyar református egyházzal való új helyzet miatt felkérték az Igazgatótanácsot, hogy biztosítsák a fakultás eddigi tantervét és munkáját, tehát ne kelljen azokon változtatni, többek között a román nyelv oktatását is heti két-két órában meg szerették volna tartani, valamint az is a kérések között volt, hogy a fakultás nem erdélyi hallgatóinak tanulmányait ismerjék el az anyaország összes akadémiaján. Erre azért volt szükség, hogy az új helyzet miatt a fakultás hallgatói adott esetben más akadémián is zavartalanul tudják folytatni teológiai tanulmányaikat. Ami a királyhágómelléki tanulók sorsát illeti, a tanári kar úgy döntött, hogy azt Sulyok István püspökkel fogják megbeszélni, nyilván itt felmerült a Debrecenhez vagy Kolozsvárhoz való tartozás kérdése.⁴⁸

A tanári kar arra vonatkozóan is határozott, hogy azokat a hallgatókat, akik a rendkívüli körülmények miatt saját mulasztásukon kívül akadályozva vannak tanulmányaikban, azoknak a „*legmesszemenőbb*” kedvezményt biztosítják, tehát vizsgára állhatnak és kollokválhatnak anélkül, hogy őket tanulmányi szempontból veszteség érné. A hallgatók létszámát tekintve kb. 90-100 diákkal számoltak, hiszen a jugoszláviai (délvidéki) hallgatók és a királyhágómellékiek jelentős lemorzsolódására is számítani lehetett.⁴⁹ Az Értesítő szerint végül 94-en kezdték el az 1940–1941-es tanévet, közülük 20-an az első évfolyamon.⁵⁰

A tanévnyitót végül október 20-án tartották meg, melyen Gönczy Lajos igazgató megnyitó beszédében a fakultás programját a következőképpen határozta meg:

⁴⁷ Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, (5–28), 17–18.

⁴⁸ Ref. Theol. Tanárkari Jegyzőkönyvek 1895–1948. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár. Kari jegyzőkönyv. (1940. szeptember 19.), Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Értesítő/1941. (szerk: Gönczy Lajos), 38.

„Fakultásunk feladata az új, változott viszonyok között is marad a régi: a szabadító Krisztusnak engedelmeskedő lelkipásztorokat nevelni az ezen a földön élő reformátusok, az ezen a földön intézkedő református anyaszentegyház számára. Nem változott a feladat, mert ama végső, legmagasabb szempontból nézve, ahonnan az elmúlt idők minden változásai és próbái között is igyekeztünk Fakultásunk munkáját nézni, az Ige világosságában nézve a mi református népünk és a mi református lelkipásztor nemzedékünk megmaradt annak, aki volt, megmaradt erdélyi magyar református népnek, megmaradt a kereszthordozás népének. Az erdélyi sors ma is az, mint volt tegnap és tegnapelőtt.”⁵¹

Ezeket a megállapításokat Nagy Géza is megerősíti. Összefoglaló munkájában, a második bécsi döntés utáni időszakban az egyház és a fakultás elsődleges feladatait a Dél-Erdélyben maradtak egyházi és nevelési szolgálatában, valamint ennek elősegítésében határozza meg. Ezekhez párosul a józan gondolkodás sürgetése, valamint a különböző szélsőséges magatartások és az „*ellentétet szító*” szellem beáramlásának megfékezése az egyház életébe. Úgy véli, hogy a bécsi döntést követő nehézségek és gondok hamar megoldódtak, mivel az evangéliumon felépülő fakultás már kijárta „*a kisebbségi élet nagy iskoláját.*”⁵²

⁵¹ Gönczy Lajos: Új idő – régi lélek. Évnyitó beszéd. In: Uő. (szerk.): *Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Theológiai Fakultásának Értesítője az 1940–41. tanévről.* A Ref. Theol. Fakultás kiadványa, Kolozsvár 1941, (5–14), 7–8.

⁵² Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története.* Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 1995, 271.

5. A második bécsi döntés hatása az egyházkerület életében

5.1 A kettészakadt egyházkerület új határai és demográfiai adatai

Már a szeptember 18-ai rendkívüli gyűlésen szó volt arról, hogy az esperesek készítsenek kimutatást az egyházmegyék statisztikai adatairól és azokról az egyházközségekről, amelyek Romániában maradtak. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a tengelyhatalmak a végleges határ kijelölését egy közös magyar-román bizottságra bízta.⁵³ Emiatt még a döntés után négy héttel sem lehetett pontosan tudni, hogy az új határ mellé kerülő települések, egyházközségek mely ország területéhez fognak véglegesen tartozni. Erről szól az udvarhelyszéki esperes szeptember 27-én írt jelentése, amelyben azt írja, hogy az egyházmegyéből a székelypeteki, az alsóboldogfalvi és az újszékelyi egyházközségek maradtak Romániában, de bízik abban, hogy a határmegállapító bizottság ezeket a községeket is végül Magyarországhoz fogja csatolni (nem tette).⁵⁴

Az erdővidéki esperes október 1-én szintén arról számolt be, hogy az új határ mellett levő Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet egyházközségek Romániához kerültek, noha lakosságuk teljes mértékben magyar ajkú és szinte kivétel nélkül református, ennél fogva javasolja e községek Magyarországhoz való csatolását határkiigazítás révén.⁵⁵

Az adatokat október 12-ig összesítették és az október 24-ei igazgatótanácsi gyűlésen ismertették.⁵⁶ A továbbiakban ezen statisztikai adatok alapján elemezzük a kettészakadt egyházkerület demográfiai helyzetét. A kimutatás szerint az Erdélyi Református Egyházkerület 1940. szeptember végén 515.175 lélekkel rendelkezett, amelynek a közel 72%-a került vissza Magyarországhoz, azaz 369.824 lélek. Dél-Erdélyben maradt az egyházkerülethez tartozó hívek megközelítőleg 28%, amely 145.851 léleknek felel meg. Amennyiben ezekhez az adatokhoz hozzáadjuk az anyaegyházközségek és a rendes lelkészek statisztikáit, akkor a következő adatokat kapjuk:

⁵³ L. Balogh Béni: *i. m.* 298–299.

⁵⁴ Az udvarhelyi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 27. IgtanLvt, 10302/1940.

⁵⁵ Az erdővidéki egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 01. IgtanLvt, 10628/1940.

⁵⁶ Jelentés a visszacsatolt és a Romániában maradt egyházközségek tárgyában, 1940. október 21. IgtanLvt, 10897/1940.

Egyházkerületi rész	Anyae gyházköz ség	%	Rendes lp.	%	Lakosság	%
Észak-Erdély	395	66,84%	389	69,71%	369.824	71,69%
Dél-Erdély	196	33,16%	169	30,29%	145.851	28,31%
Összesen	591	100%	558	100%	515.175	100%

1. táblázat⁵⁷

Az adatok jól tükrözik azt, hogy a dél-erdélyi egyházközségek létszámban jóval kisebbek voltak, mint az észak-erdélyi egyházközségek, hiszen ezeknek jelentős része nagyvárosi vagy tömbmagyar református gyülekezet volt. Az anyae gyházközségek 33,16%-a maradt Romániában, ez a református híveknek csupán 28,31%-át jelenti. A kimutatáson kívül hozzá kell adnunk még Dél-Erdély esetében 20 segédlelkészt és 26 lévita lelkészt, Észak-Erdélyben pedig 35 segédlelkészt és 18 lévita lelkészt. Amennyiben tehát kibővítjük a rendes lelkészek állományát, akkor összesen a segédlelkészekkel és a lévita lelkészekkel együtt 657 lelkész jellegű személy szolgált 1940. október elején az Erdélyi Református Egyházkerületben. Észak-Erdélyben a 395 anyae gyházköz ség mellett 79 leányegyházköz ség, 18 fiókegyházköz ség, 19 társegyházköz ség és 483 szórvány került Magyarországhoz. Dél-Erdélyben maradt a 196 anyae gyházköz ségen kívül 26 leányegyházköz ség, 46 fiókegyházköz ség, 11 társegyházköz ség és 608 szórvány.⁵⁸ Az alábbi táblázatban ezeket az adatokat is közöljük:

Egyházkerületi rész	Anyae gyh.	Leányegyh.	Fiókegyh.	Társegyh.	Szórvány
Észak-Erdély	395	79	18	19	483
Dél-Erdély	196	26	46	11	608
Összesen	591	105	64	30	1091

2. táblázat⁵⁹

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy miképpen alakultak a határok az egyházmegyéken belül, melyek voltak azok az egyházközségek, amelyek az új határ mentén Romániában maradtak. Dél-Erdélyben maradt öt teljes egyházmegye: a gyulafehérvári (5.448), a hunyadi (12.568), a nagyenyedi (39.417), a nagyszebeni (14.315) és az óromániai egyházmegye (22.453). A második bécsi döntés nyomán hét egyházmegye került Magyarországhoz: a bekecsalji (26.532), a dési (13.662), a görgényi (24.775), a kézdi (15.119), az orbai (20.736), a

⁵⁷ Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

széki (21.341) és a legnépesebb szilágyszolnoki egyházmegye (66.605). A maradék nyolc egyházmegyében olyan egyházközségek is voltak, amelyek Romániában maradtak és olyanok is, amelyek Magyarországhoz kerültek.

A marosi egyházmegyéből csupán egyetlen egyházközség maradt az új határon kívül: a feketei ref. egyházközség a hozzá tartozó Gerebenes szórvánnyal és több mezősi tanyával, összesen 656 lélekkel.⁶⁰ Ennek ellentétét a Küküllői egyházmegye jelenti, ahol csak négy anyaegyházközség került Magyarországhoz: Nagyteremi, Balavásár, Nagykend és Kiskend. Az egyházmegye huszonhét anyaegyházközsége maradt Romániában, a híveinek közel 82%-a. Az október 24-ei igazgatótanácsi gyűlésen terítékre került, hogy a továbbiakban melyik egyházmegyéhez tartozzanak ezek az egyházközségek. A nagykendi egyházközség presbiteri határozatban kérte, hogy csatolják a marosi egyházmegyéhez, azonban a földrajzi fekvése miatt az Igazgatótanács úgy vélte, hogy a kiskendivel és a balavásári egyházközségekkel együtt ideiglenesen a bekecsalji egyházmegyéhez kerüljenek, míg a nagyteremi gyülekezet a marosihoz.⁶¹

A kalotaszegi egyházmegyéből hat egyházközség (Alsójára, Magyarléta, Tordaszentlászló, Magyarfenes, Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó),⁶² a kolozsvári egyházmegyéből pedig tizenegy (Ajton, Botháza, Gyögyfalva, Katona, Kolozspata, Légen, Magyarfráta, Magyarkályán, Magyarszovát, Mezőkeszű és Mócs) egyházközség került Romániához.⁶³ A mezőség nagyobb része Romániában maradt, emiatt a nagysajói egyházmegyéből is kerültek a határ másik oldalára egyházközségek, a huszonkilenc anyaegyházközségből tizenhárom, ami az egyházmegye lakosainak 44,23%-át jelentette. . A határon túl rekedt tizenhárom anyaegyházközség huszonnyolc településre szóródott szét, köztük volt Mezőméhes, Mezőzáh, Nagysármás, Pusztakamarás vagy éppenséggel Kissármás és Uzdiszentpéter. A Beszterce környéki református gyülekezetek kivétel nélkül az anyaországhoz kerültek.⁶⁴

Az udvarhelyi egyházmegyéből a már említett három területileg vitatott anyaegyházközség (Petek, Alsóboldogfalva és Újszékely), az erdővidékből pedig négy egyházközség került Romániához (Olthévíz a hozzá tartozó Köhalom szórvánnyal, továbbá

⁶⁰ A marosi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. IgtanLvt, 10154/1940.

⁶¹ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 98–99.

⁶² A kalotaszegi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 22. IgtanLvt, 10945/1940.

⁶³ A kolozsvári egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. IgtanLvt, 10118/1940.

⁶⁴ A nagysajói egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 22. IgtanLvt, 10949/1940.

Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet).⁶⁵ A sepsi egyházmegyéből nyolc anyaegyházközség került Romániához (Aldoboly, Árapatak, Bodola, Brassó, Erősd, Hidvég, Hosszúfalú/Négyfalú és Zernest). Ez az egyházmegye anyaegyházközségeinek a 28,57%-át, híveinek a 41,48%-át jelentette, nyilván Brassó jelentős számú református lakossága miatt.⁶⁶

Az alábbi táblázatban összesítettük az adatokat:

Egyházmegye	Magyarországhoz került			Romániához került			Lakosság szerint	
	Anyae gy.	Rend. lp.	Lakos.	Anyae gy.	Rend. lp.	Lakos.	% -ban	
Bekecsalji	32	30	26532	0	0	0	100% HU	
Dési	21	23	13662	0	0	0	100% HU	
Erdővidéki	16	16	14554	4	4	3392	81% HU	19% RO
Görgényi	29	28	24775	0	0	0	100% HU	
Gyulafehérvári	0	0	0	19	19	5448	100 % RO	
Hunyadi	0	0	0	27	17	12568	100 % RO	
Kalotaszegi	30	29	24185	6	5	4953	83% HU	17% RO
Kézdi	19	20	15119	0	0	0	100% HU	
Kolozsvári	19	20	34626	11	10	5695	86% HU	14% RO
Küküllői	4	4	3683	27	23	16543	18% HU	82% RO
Marosi	36	37	43354	1	1	656	98,5% HU	1,5% RO
Nagyenyedi	0	0	0	48	44	39417	100 % RO	
Nagysajói	16	15	8819	13	8	6996	56% HU	44% RO
Nagyszebeni	0	0	0	20	18	14315	100 % RO	
Orbai	20	19	20736	0	0	0	100% HU	
Sepsi	20	20	16967	8	7	12028	59%	41% RO
Széki	29	29	21341	0	0	0	100% HU	
Szilágyszolnoki	66	64	66605	0	0	0	100% HU	
Udvarhelyi	38	35	34366	3	3	1387	96% HU	4% RO
Óromániai	0	0	0	9	10	22453	100 % RO	
	395	389	369324	196	169	145851	100%	

3. táblázat⁶⁷

A bécsi döntés következtében a Királyhágómelléki Református Egyházkerület is jelentős területi veszteséget szenvedett. Nagyszalonta Magyarország része lett ugyan, azonban a tőle keletre (Belényes vidéke) és a délre fekvő bánági területek Romániához kerültek Araddal és Temesvárral együtt. Ezen a területen összesen 47 református egyházközség volt kb. 60-

⁶⁵ Az erdővidéki egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 01. IgtanLvt, 10628/1940.

⁶⁶ Az sepsi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről. IgtanLvt, 11616/1940.

⁶⁷ Az IgtanLvt 10897/1940-ben található statisztikai adatok alapján.

65.000 lakossal.⁶⁸ Magyar uralom alá a királyhágómelléki egyházkerületből nagyjából 170.000 református került, ill. területi szempontból négy egyházmegye.⁶⁹ Amennyiben ezekhez az adatokhoz hozzáadjuk az erdélyi egyházkerületből a Dél-Erdélyben maradt hívek számát, akkor a Romániában maradt területen összesen kb. 210.000 magyar református volt a második bécsi döntést követően, ami az 1930-as romániai népszámlálás szerinti megközelítőleg 700.000–720.000 református közel egyharmadát teszi ki. Ez azt jelenti, hogy minden három reformátusból egy Romániához, kettő pedig Magyarországhoz került.

5.2 Az iskola- és a kongruaügy

A bécsi döntés után minden egyházmegyében asztalra került a felekezeti oktatás kérdése. Az állami és a felekezeti oktatás viszonyának megoldása kulcsfontosságú volt mind a tanítók, mind az egyházak tekintetében. Szeptember 30-án a püspökség levelet kapott Jány Gusztávtól, a 2. magyar hadsereg parancsnokától. Ebben az altábornagy kifejtette, hogy a felekezeti iskolákat előnyben kell részesíteni az államiakkal szemben, mivel ezek voltak a román uralom alatt a „*nemzeti érzés ápolói és fejlesztői*”. Ennek értelmében azokon a településeken, ahol az állami iskolát a román hatóság kényszerítette a lakosságra, ott ne nyithassanak meg állami iskolát, hanem az elemi oktatást bízzák a felekezeti iskolákra. Azokon a vallásilag homogén településeken, ahol egyáltalán nem lehetett felekezeti iskolát fenntartani, ott szervezzék meg a felekezeti oktatást. A vegyes vallású vidékeken lehetnek állami iskolák is, azonban azok az alkalmazottak, akik addig egyházi iskolában tanítottak, csakis az egyházi hatóság jóváhagyásával és engedélyezésével lehessenek állami alkalmazottak.⁷⁰ (Ennek ellenére mégis voltak olyan esetek, amikor az egyház megkérdézése és engedélye nélkül neveztek ki tanítókat állami iskolába.)

Az oktatás helyzetének felmérésére az Igazgatótanács helyi felmérést és vizsgálatot rendelt el. A körútról készült jelentésből tudjuk, hogy Marosvásárhelyen felekezetközi megállapodás született, amelynek értelmében a tanítókat a helyi vallási arányoknak megfelelően nevezték ki: 45 református, 26 római katolikus és 4 unitárius tanítót. Az állami vagy a felekezeti iskolákban való elhelyezkedés vitáját szemlélteti az a feljegyzés, miszerint „*vannak egykor hithű, belmissziói munkáinkban sokat és őszintén fáradó tanítók, akik*

⁶⁸ Juhász István: A romániai magyar református egyház. In: *Kiáltó Szó* 14. (1940/9–10), 107–108.

⁶⁹ Nagy Géza: i. m. 271.

⁷⁰ Jány Gusztávnak az Igazgatótanácshoz címzett levele a felekezeti iskolák támogatása ügyében, 1940. szeptember 26. IgtanLvt, 10206/1940.

meghazudtolva múltjukat olyan kijelentéseket tesznek, hogy nem lehet rájuk ismerni.” Ebből is kitűnik, hogy az új helyzetben nagyon kiélezett volt a viszony a református egyház és tanítói között. Székelyudvarhelyen határozottan amellet foglaltak állást, hogy a református tanítóképző érintetlen maradjon, Sepsiszentgyörgyön azonban nagy küzdelem volt a felekezeti iskolák megtartásáért. Itt is született egy felekezeti közti megállapodás a következő határozattal: azokat az állami tanítókat, akik a román uralom alatt egyház- és magyarellenes tevékenységet folytattak, ne nevezzék ki tanítónak a felekezeti iskolákba. A katonai közigazgatás sok esetben nem volt a helyzet magaslatán, nem ismerték a helyi viszonyokat, emiatt sok félreérés és feszültség keletkezett.⁷¹

Nagy gondot okozott az elemi oktatásban használt tankönyvek hiánya, illetve beszerzése. A tankönyvkiadásban érdekelt Minerva kiadó a készleteit Nagyenyedre szállította, Kolozsváron egyetlen könyv sem maradt. Emiatt a református elemi iskolák Magyarországról szereztek be a tankönyveket. A megoldást a debreceni Méliusz kiadó jelentette, tőle rendelték meg a Szondy-féle sorozatot, mivel ez tükrözte a református szellemet.⁷²

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen intézményi, illetve oktatási veszteség érte az egyházkerületet. Az Igazgatótanács 1940. október 24-én tartotta meg az év III. rendes gyűlését, amelyen részt vett Ravasz László dunamelléki püspök is, mint a református konvent elnöke. Köszöntő beszédében kihangsúlyozta, hogy ha a templom falai megfakultak és az iskolák falai kopottak is lettek, mégis az erdélyi református egyház belső ereje és lelki hivatása megmaradt. Erre az erőre pedig nagy szükség van.⁷³

A gyűlésen Illés Gyula előadótanácsos számolt be az oktatás és az iskolák helyzetéről. A román kormánynál elért tavaszi erőfeszítéseknek köszönhetően 19 új elemi iskola megnyitására és 31 tanári állás meghirdetésére kapott engedélyt az egyházkerület. Így 1940. augusztus 30-án az egyházkerület 369 elemi iskolával és 5 óvodával rendelkezett. Ebből a déli egyházkerületi részben maradt 103 erdélyi és 7 regáti elemi iskola.

Gondot okozott és a megoldandó kérdések közt szerepelt az is, hogy a felekezeti iskolai tanítók egy része állami iskolába szeretett volna menni. Ez a két világháború között lehetetlen volt, mivel az anyanyelvi oktatás kizárólag a felekezeti iskolákban működhetett, mindazonáltal a bécsi döntés után nagyon sok tanár, aki eddig felekezeti iskolában tanított, elbocsátó levelet kért. Ennek a jelenségnek egyik kiváltó oka a fizetéskülönbség és a nyugdíjigény volt. Az előadótanácsos legalább 70 ilyen esetről számolt be. Az így kieső tanerő pótlása nehéz kihívás

⁷¹ Iskolaügyi feljegyzések az Igazgatótanács megbízólevele alapján tett körúton, IgtanLvt, 10362/1940.

⁷² IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 87–88.

⁷³ Uo. 81–82.

elé állította az egyházkerületi felekezeti oktatást. E közben több gyülekezet nem akarta vállalni a helyi felekezeti iskola anyagi fenntartását, az új lehetőség révén inkább a magyar állami oktatási rendszerbe kívánták azokat bekebelezetni. Egy másik kihívás az volt, hogy a lelkészekhez hasonlóan számos tanító menekült északra és kérte az optálási jogát. Ez szám szerint 75-80 tanító lehetett.⁷⁴

Az erdélyi egyházkerület iskolái közül három középiskola került Romániához: a nagygyedí kollégium a tanítóképzővel együtt, a brassói kereskedelmi iskola, valamint a szintén brassói leánygimnázium. A tanítóképzőnek új épületet akarnak biztosítani Kolozsváron. A jelentés után Ravasz László megállapította, hogy széles körben elterjedt álláspont az, hogy a felekezeti oktatás ideje lejárt és minden iskolát az állami hatóságoknak kell átvenni. Felhívta az Igazgatótanács figyelmét, hogy a tanítók követelni fogják, hogy tagjai lehessenek az országos nyugdíjintézetnek és az állami szférában dolgozó tanárokhoz hasonló juttatást kaphassanak. Ezeket, és a már említett gondokat minél hamarabb az előttük álló átmeneti évben meg kell oldani (tanítók és iskolák ügye, nagygyedí tanítóképző iskola átköltöztetése Kolozsvárra, egyéb felmerülő nehézségek).⁷⁵

Ravasz előrelátó módon, Teleki Pál miniszterelnökhöz hasonlóan felismerte, hogy a területi revízió miatt a németek be fogják nyújtani a számlát és partnerként fognak tekinteni rájuk a közelgő balkáni térség lerohanásában és a Szovjetunió elleni Barbarossa hadműveletben. Ravasz László a revízió gondolatát és Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását nem a Kós Károly féle transzilvanista szemléletben látta, mivel úgy gondolta, hogy a „*kinyújtott kezét*” a románok nem fogadták el, az anyaország-erdélyi magyar kapcsolatokat pedig elidegenítette egymástól. Szerinte a második bécsi döntés után Erdélyben vigyázni kell a regionális különbségekre és figyelni kell a Trianon előtt elkövetett hibákra is. Ravasz László mindenben támogatta az erdélyi és az anyaországi közösség egymáshoz való jó viszonyának kialakítását és ezzel együtt természetesen az erdélyi egyházkerület integrációját is a magyar református egyház vérkeringésébe.⁷⁶ Ami az erdélyiséget és annak szellemét érinti, Ravasz úgy vélte, hogy az erdélyi lélek az „*örök magyar lélek*,” amely a Duna-Tisza közén alakult és „*átnyúlt az erdélyi anyaföldbe*.”⁷⁷ Egy másik írásában úgy értékelte, hogy a családiasság, az egység szelleme Erdélyben a felekezetek közötti békét és nem választóvonalat jelent, valamint az erdélyi szellemben megtalálható az egyetemesség és a szabadság.⁷⁸ A

⁷⁴ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 83.

⁷⁵ Uo. 85.

⁷⁶ Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök*. Ravasz László élete. Jaffa Kiadó, 2016. 26–29.

⁷⁷ Ravasz László: Az erdélyi lélek. In: *Református Szemle*, 17. (1924/51), 817–822.; 835–838.; 837–838.

⁷⁸ Ravasz László: Az erdélyi lélek. In: *Református Szemle* 18. (1924/11), (161–163), 161.

Kolozsvárra történtő utazása és a gyűlésen való részvétel is ezt hivatott tükrözni és megerősíteni.

A tanítókhöz hasonlóan a lelkészek is éltek az optálási lehetőséggel. Laár Ferencz előadótanácsos jelentése szerint 1940. október 24-ig összesen 20 lelkész, segédlelkész és lévita került Észak-Erdélybe, azonban az Igazgatótanács nem tudott róluk gondoskodni, ezért azt javasolták nekik, hogy térjenek vissza a szolgálati helyükre. Kiemelte továbbá, hogy minél hamarabb rendezni kell a református egyházi intézmények új közjogi helyzetét, valamint reményét fejezte ki, hogy a felekezeti iskolák is állami támogatásban fognak részesülni.⁷⁹

Ahogy arról már a dolgozat elején szoltunk, a román impériumváltás után egészen 1921-ig a lelkészek nem kaptak állami fizetést, ezt követően 1929-ig ugyanazt a kongruát kapták, mint a román papok, de 1929 után folyamatosan csökkentették ezt az összeget. Ez a 1940-től kezdve módosult, azonban még mindig nem volt egyenlő azzal az összeggel, amit a román papok kaptak. A bécsi döntés után az igazgatótanácsi jelentésből is kitűnik, hogy célként tűzték ki ennek az egyenlőtlenségnek és megkülönböztetésnek a felszámolását.⁸⁰ Ezt az állapotot súlyosbította az is, hogy ameddig a román állam kiutalta a lelkészeknek az utolsó, augusztusi fizetésüket, addig az új magyar katonai közigazgatás még nem intézkedett a lelkészeknek ígért előleg odaadásáról, emiatt október végén a lelkészek közel két hónapja nem kaptak fizetést.⁸¹

További gondok merültek fel azzal kapcsolatban is, hogy a Magyarországhoz került román papok a magyar államtól ugyanúgy megkapták azt a fizetést, amit a román állam utalt ki számukra a bécsi döntés előtt, az erdélyi magyar lelkészek fizetése esetében pedig még mindig nem sikerült előrelépést tenni a felmerülő gond orvoslására. Ez ügyben László Dezső, a frissen behívott parlamenti képviselő személyesen kérte Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a sérelmet és megkülönböztetést mihamarabb rendezzék. Fontos kiemelni azt, hogy László Dezső a kongrua-ügy aránytalanságának felszámolásáért szólalt fel és nem azért, hogy ugyanazt a megkülönböztetést alkalmazzák a Magyarországhoz került területeken, amit a román állam alkalmazott korábban a magyar lelkészekkel szemben. Ennél fogva a kongrua-ügy kapcsán az egyenlőséget szorgalmazta.⁸²

⁷⁹ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 97.

⁸⁰ Jelentés az azonnali intézkedést igénylő kívánságokról és felterjesztésekről, 1940. október 08. IgtanLvt, 10433/1940.

⁸¹ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 97.

⁸² Balázs Sándor: László Dezső a magyar palamentben. In: Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Polis könyvkiadó, Kolozsvár 2004. (99–122) 108.

5.3 Az erdélyi református egyház behívott képviselői a magyar parlamentbe

A magyarországi állami törvények kimondták, hogy az egyházkerületek püspökei és azok főgondnokai tisztségük révén tagjai a magyar felsőháznak. Az erdélyi református egyházkerületet a magyar parlamentben Vásárhelyi János püspök és Teleki Artúr főgondnok képviselte. Kinevezésüket az október 24-ei gyűlésen fogadta el az Igazgatótanács, ahogy László Dezső lelkipásztor kérését is, aki a magyar parlament alsóházának tagja volt.⁸³

László Dezső behívásának előzményeként, 1940. szeptember 24-én Teleki Pál miniszterelnök levelet intézett Vásárhelyi János püspökhöz. Ebben a levélben a miniszterelnök jelezte a püspöknek, hogy a behívandó erdélyi képviselők listáján dolgozik, és ezzel kapcsolatosan útbaigazítást kért a püspöktől. Arra kérte a püspököt, hogy állítsa össze azoknak a névsorát, akiket érdemesnek és méltónak talál a történelmi egyházaknak szánt képviselőhelyekre, a hivatalból járó helyeken kívül. Teleki a püspök értésére adta, hogy a felvidéki és kárpátaljai gyakorlat szerint olyan képviselőket szeretne behívni Erdélyből is, akik már képviselték a magyar közösséget, odafigyelve azokra, akiket nyelvismeret hiányában eddig nem választottak meg, noha odaillők lettek volna. Különösen kiemelte azt, hogy a fiatalokat is szeretné képviseltetni, főleg a 40 év alattiakat.

A püspök segítségét két döntéséhez kérte: egyrészt arra, hogy a népközösségekből és a magyar párti képviselők közül kikre szeretné felhívni a figyelmét,⁸⁴ másrészt pedig arra, hogy a református egyház lelkészi és világi köreiből kiket talál érdemesnek, hogy országgyűlési képviselő legyen, illetve kiket tart ezek közül Erdély vezető embereinek. A miniszterelnök közölte azt is, hogy ismeri a Bánffy-féle listákat és Bethlen György listáit is, továbbá, hogy „*a fiatalság is adott, nevezetesen László Dezső és mások is. Tőled főként a politikai életen eddig kívülálló és az egyházi életben élt neveket kérem.*”⁸⁵ Láthatjuk tehát, hogy Teleki Pál miniszterelnök személyesen kérte Vásárhelyi János véleményét az Erdélyből behívandó képviselők tekintetében. Különös súlya van annak, hogy a miniszterelnök személyesen megemlíti László Dezső lelkipásztor nevét. Ezt azt jelenti, hogy rá mindenképp számított a magyar országgyűlésben és már a levél megírása előtt felhívták rá a figyelmét, ahogy aztán később be is hívták a magyar alsóházba.

⁸³ IgtanLvt, Ülésjegyzőkönyvek, III. ülés/1940. 98–99.

⁸⁴ 1938 elején Romániában feloszlatták a parlamentet és a pártok működését betiltották. A Magyar Népközösség a királyi diktatúra elején jött létre azzal a céllal, hogy a magyar érdekeket képviselje az egyetlen engedélyezett politikai szervezeten belül, a Nemzeti Újjászületés Frontjában. A „népközösségek” Bánffy Miklós köré tömörültek, a „magyar pártiak” pedig a Bethlen György köré tömörülő volt Országos Magyar Párt képviselőiből álltak.

⁸⁵ Teleki Pál miniszterelnök Vásárhelyi János püspökhöz címzett levele. EREK PL, 811/1940.

5.4 A második bécsi döntés fogadtatása a református egyházi sajtóban

A második bécsi döntés kulcsszerepet játszott a vizsgált időszak egyházi kiadványaiban is. A Református Szemlében, Kiáltó Szóban (Kálvinista Világ), Az Útban több olyan írás is megjelent, amelyeket ennek a témának szenteltek, és amelyek jól tükrözik azokat a gondolatokat, szemléletet, amelyek a korabeli egyházi értelmiséget foglalkoztatták. A korabeli írások alapján igyekszünk rekonstruálni azokat a fontosabb sajátosságokat, amik alapján még inkább körvonalazódik a korszellem és a második bécsi döntéshez való viszonya az egyházi értelmiségnek.

Elsőként nézzük meg Tavaszy Sándor cikkeit. Az első cikke a bécsi döntés meghozatala után látott napvilágot a Református Szemlében, a második írása pedig az általa szerkesztett Kiáltó Szó szeptemberi-októberi számában. Tavaszy *A bécsi döntés után* című írásában úgy fogalmaz, hogy „*mi ma könnyezve és vérezve ünneplünk*”. Ameddig Teleki Pál miniszterelnök lelkiismeret-vizsgálatra hívta fel a magyarokat, addig ő az Isten előtti lelkiismeret-vizsgálatra szólította az erdélyi magyarokat. Egy új nemzetszemléletre és látásmódra van szükség, amelynek értelmében nem szabad tovább folytatni a széthúzást, a pártoskodást, a gyűlölködést. Annak ellenére, hogy az elmúlt két évtizedben senki sem akadályozta a magyarok elleni gyűlölködést, a magyaroknak mégis tartózkodniuk kell a bosszútól és sokkal inkább egy „*evangéliumi tartalmat*” kell adni a magyarságnak. Arra is rávilágít Tavaszy, hogy most van igazán helye a munkának és a dolgozni akarásnak. Kerülni kell a „*jelszó-politikát*”, a „*jelszó-műveltséget*”, az egyéni érdekeket, amelyek csak nyomorúságba döntenek. Üzenetét a következő sorokkal zárja:

„A bécsi döntés után, döntsünk végre s álljunk az igazság, a nemzeti becsület oldalára, ismerjük fel, hogy a haza több mint a föld, a nemzet nagyobb, mint mi és Isten dicsőségesebb, mint a nemzet. A hazaszeretet áldja meg a földet, a nemzetszeretet nemesítse meg az egyéni lelket és az Istenszeretet pedig szentelje meg a nemzetet. A magyar igazság legyen részes az evangéliumi igazságban, a nemzeti becsület pedig legyen részes az Isten akaratának a szolgálatában.”⁸⁶

A második bécsi döntés utáni heteknek az állapotát tükrözi a Pásztortűzből átvett és a Kiáltó Szóban is megjelentetett *Az erdélyi szellem új hajnala* című írása. Ebben Tavaszy Sándor áldást kíván a „*bejövőknek*”, akiknek mindenképp figyelembe kell venniük Erdély sajátos helyzetét: itt nem fegyverekkel és nem ágyúkkal, hanem belső lelki fegyverekkel őrizték meg mindazt, ami fontos. Ennek értelmében minden nap együtt kell működnie a „*magyar nemzetképnek*” és „*az erdélyi szellemnek*”, hiszen utóbbi, kicsinyített mása az előbbinek. Úgy

⁸⁶ Tavaszy Sándor: A bécsi döntés után. In: *Református Szemle* 33. (1940/25), 384–386.

fogalmazott, hogy „*Erdély a világban egy nagyon kicsiny táj. Belül azonban egy kis világ.*” Erre tekintettel kell lenni minden élethelyzetben, amit össze kell kapcsolni az evangéliumi paranccsal, vagyis az arany szabállyal (Mt 7,12),⁸⁷ ami nem azt jelenti, hogy veszélyeztetnék a magyar nemzeti létet, hanem sokkal inkább Bethlen Gábor politikájának és szellemének a tükröződése ez, ami sohasem elnyomó, hanem „*szíveket hódító*”.

Ezt követően arra szólítja fel Tavaszy az olvasóit fel, hogy akik csatlakozni akarnak ehhez a szemlélethez, azok „*vessenek le minden kirívó életformát és ejtsék el az elkülönítő osztálytudatot*”. Ez alatt Tavaszy Sándor azt értette, hogy az erdélyi életforma egyszerű és tiszta, sokkal inkább puritán, mintsem barokk. Emiatt van az, hogy az erdélyi ember előtt nem jelent semmit és „*nevetségessé válik mindenféle nagyotakarás, hetvenkedés és hivalkodás.*” Végül azzal zárja az írását, hogy Erdélyben élni mindig egy kockázat-vállalást jelentett és egy rendeltetést akár nemzetre, akár hitvallásra, akár hivatásra, akár az érzelmi állapotra vonatkozóan. Ezt a nagy ajándékot kell felkínálniuk viszonzásul az új magyar hazának.⁸⁸

Imre Lajos Az Útban közölt cikket a második bécsi döntés utáni új feladatokról. Ebben rávilágított arra, hogy a sokévnnyi nehézség után az új helyzet is „*nagyobb és súlyosabb felelősséget*” ruházott rá az erdélyi református egyházra és annak minden egyes munkására. Eddig mindenki védekezhetett azzal, hogy a külső hatóság nem engedi megfelelőképpen végezni a szolgálatot, azonban az új helyzetben többé nem lehet ilyen akadályokkal számolni. Úgy fogalmazott, hogy az „*új helyzet mindig új nehézségekkel, de új lehetőségekkel is jár*”, ezeket felhasználni pedig Isten előtti kötelesség.⁸⁹

Ezt követően a magyar állami integráció kérdése vetődött fel, vagyis az, hogy milyen módon lehet megtartani azokat a kincseket, amiket a „*22 évi különállásban Isten kegyelméből kitermeltünk*”. Ezek közé tartozott hitvallás központú tanterv és a valláskönyvek további alkalmazása és megtartása. Egy másik ugyanilyen fontos dolog az istentiszteleti rendtartás, hiszen ez egy olyan „*kincs és érték, amellyel nem szabad szakítanunk*”, noha sok helyen a lelkipásztorok ellenezték annak bevezetését és nem használták kellőképpen, de az egyházfegyelmi szabályzat és a teológiai oktatás ötödik évfolyamának a bevezetése is azon „*kincsek*” közé tartozik, amiket mindenképp meg kell őrizni a történelmi sorsforduló után is.⁹⁰

Imre Lajos azt is hangsúlyozza, hogy a hatalomváltás nem követel semmiféle szemléletváltást, hiszen az erdélyi református egyház eddig is az evangélium alapján működött,

⁸⁷ „Amit csak szeretnétek, hogy az emberek tegyenek veletek, mindenben ugyanúgy tegyetek ti is velük, mert ezt tanítja a törvény és a próféták.” – Máté 7,12 (RÚF, 2016).

⁸⁸ Tavaszy Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. In: *Kiáltó Szó*, 14. (1940/9–10), 110–112.

⁸⁹ Imre Lajos: Egyházunk feladatai új helyzetünkben. In: *Az Út*, 22. (1940), (205–208), 205.

⁹⁰ Uo. 205–206.

azonban fontos ezt a szellemiséget minél inkább tudatossá tenni és sokkal nagyobb erőbedobással kell folytatni a már elkezdett munkát. Az első és legfontosabb ilyen munka az az Ige szolgálata, amit semmilyen körülmények között nem szabad emberi törekvéseknek alávetni. Az új helyzetben az Igének „*buzgóbb, mélyebb, minél több alkalmat megragadó hirdetésére*” van szükség. A gyülekezeti tagokkal való szorosabb kapcsolatot kell keresni és a „*pásztorációnak sokkal mozgékonyabbnak kell lennie*”. A missziói munkát, a különböző gyülekezeti alkalmakat még inkább komolyabban kell venni és végezni. Úgy fogalmazott:

„Több alkalmat kell keresnünk, hogy az egyház tagjaival kapcsolatunk legyen, hogy őket meglátogassuk, életükben s annak kérdéseiben Isten Igéjét hirdessük, válságaiban velük együtt tusakodjunk, döntéseiket igyekezzünk Isten akarata szerint formálni. A lelkipásztornak ma a lelkek bizalmasának kell lennie, nem azért, hogy uralkodjék felettük, hanem, hogy Isten akaratának elfogadására próbálja őket előkészíteni.”⁹¹

Ami az egyház és állam kapcsolatát illeti, Imre Lajos szerint fontos együttműködni a kulturális, a gazdasági és a szociális intézményekkel és a „*nemzeti művelésben*” is az egyháznak részt kell vállalnia. Ezt azt jelenti, hogy mindenkinek lehetővé kell tenni, hogy hozzájusson a „*műveltség kincseihez*”, továbbá azon kell dolgoznia az egyháznak, hogy „*az állami segítségre való támaszkodás helyett*” mozdítsák elő a hívek saját gazdasági megerősödését és még inkább ránevelni az egyház támogatására.⁹²

László Dezső írásában azt a kérdést vetette fel, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz való csatolását lehet-e egyáltalán új helyzetnek nevezni? Teológiai szemszögből az ember lényege nem változik semmiféle új helyzetben, hiszen Jézus Krisztus „*tegnap és ma és örökké ugyanaz*”, az életet megrontó bűn pedig nem változik. Az emberek annál inkább elégedetlenek a változással szemben, minél inkább újnak vélték azt. A második bécsi döntést követő állapotok nem teljesen újak, hiszen a teológiai szempontok mellett a román állam hatalma alatt is az erdélyi magyarság, ha nem is állami életet, de magyar nemzeti életet élt. A magyar út sem változik, hanem marad annak az útnak, ami volt, hiszen a megpróbáltatások során az erdélyiek nem váltak „*új*” magyarokká. Ebből a megközelítésből az „*új helyzet új útjait*” László Dezső három pontban fejtette ki.⁹³

Az elsőben a kisebbségi sorsnak az egyénekre gyakorolt hatásáról beszélt. Úgy véli, hogy káros „*lélektani tünetek*” lettek úrrá a magyar embereken, azonban a szellemi élet terén ez a sors új dolgokat termelt ki. Az erdélyi magyarságot a beteljesült Igéhez hasonlítja: „*külső emberünk romlott, a belső mindazonáltal épült*”. Az egyéni élet terén tehát a kisebbségi évek

⁹¹ Imre Lajos: i. m. 207.

⁹² Uo. 208.

⁹³ László Dezső: Új helyzetünk új útjai. In: *Kiáltó Szó*, 14. (1940/11), (118–121), 118.

alatt szerzett és tapasztalt traumákat nem szabad tovább vinni, de az értékes szellemi erőket annál inkább. Az írás második részében az egyházi életre tér ki. Úgy fogalmaz, hogy áldás volt az egyház önállóságra való törekvése és a kisebbségi sorsban „*kedvezőbben alakultak az egyházak közötti viszonyok*” magyar tekintetben. Az immár külsőleg jobb helyzetben mindig rá kell mutatni a belső megújulásra és az anyaországi „*nyílt felekezeti ellentéteknek*” nem szabad megrontaniuk az erdélyi magyar felekezetek közötti együttműködést „*a nem magyar egyházak káröröme*”:

„A mi útunk a felekezetek közötti kérdésben világos. Magunkat nem felekezetnek, hanem egyháznak tekintjük, Krisztus egyházának. Ebből a hitbeli igazságból egy pillanatig is semmit sem engedünk. És magunkat a legegységesebb keresztyén egyház képviselőinek tekintjük. Mi a felekezetek közötti harcban sohasem az ellenfél szűk szempontjainak éles utánzásával, hanem mindig az egyetemes szempontok érvényesítésével győztünk. Ez nem liberális megalkuvás, hanem az igaz pozitív protestáns gondolat érvényesítése.”⁹⁴

László Dezső a harmadik pontban arról írt, hogy a nemzeti élet és a nemzeti érdekek szolgálata Trianon után nem esett egybe annak az államnak az életével és érdekeivel, amelyben élniük kellett, ennek pedig előnyei és hátrányai is voltak. A bécsi döntést követően a nemzeti élet tekintetében a legfontosabb dolog megtanulni az „*állam iránti mérhetetlen felelősséget*”, hogy ne azt lássák a kisebbségi helyzetből adódóan, hogy „*hol árt az egyéni életnek az állam*”, hanem meg kell tanulni „*az államért való önfeláldozást*”. Írásának végén kihangsúlyozza:

„Új helyzetünk új feladatokat hozott, ezekre a feladatokra fel kell készülnünk. Ebben a felkészülésben abból kell kiindulnunk, amink van. Könyörtelenül ki kell irtanunk magunkból mindazt, amit mint egészségtelen, beteg tünetet termelt ki bennünk a kisebbségi élet, de szabad szárnyat kell adnunk mindannak, ami erő, ami egészséges és jövőtálló új életként alakult ki bennünk immár letűnt kisebbségi sorsunk napjai alatt.”⁹⁵

⁹⁴ László Dezső: Új helyzetünk új útjai. 119–120.

⁹⁵ Uo. 121.

6. Összegzés

A dolgozat azt a célt szolgálta, hogy pontos kimutatást közöljön a második bécsi döntést követő kezdeti intézkedésekről, egyházi határozatokról, demográfiai változásokról, a korabeli egyházi kiadványokban megjelent írásokról, amelyek hatással voltak az erdélyi református egyház életére, mindezt időrendet követő, eseménytörténeti szálon mutatva be. A kutatás az első 6–8 hétre összpontosított, amely során igyekeztünk feltárni és bemutatni az eseményeket, amelynek következményei még számtalan nyitott kérdést és feltáratlan anyagot hordoznak mind az egyházi, mind a magyar történetírásban.

A dolgozat rávilágított arra, hogy a vizsgált időszakban a magyar társadalomszervezés szempontjából, kiváltképpen az oktatás és a tanügy terén az erdélyi református egyház megkerülhetetlen volt. A két világháború közötti időszak rövid bemutatása után a második bécsi döntés egyházkormányzati, demográfiai hatásairól tárgyaltunk. Fontos többletet nyújtottak ehhez azok a levéltári források, amelyek révén sikerült eddig nem közölt statisztikai adatokat összegyűjteni és ez úton nyomtatott formában is megjeleníteni, amelyekről ezidáig kevés tudomásunk volt. A korabeli magyar- és egyházi sajtóban megjelenő egyházi írások, beszédek, cikkek mind-mind jól tükrözik az adott korszak jellegét, valamint az olvasó elé tárták az egyházi vezetőség belső életét, gondolkodásmódját, az akkori erdélyi református elit meglátásait, hozzáállását a második bécsi döntéshez, hiszen egy több mint két évtizedes nemzeti kisebbségi helyzetből lettek ismét a magyar állam része.

Összegzésképpen az erdélyi református egyház történetének egy olyan kis darabjára hívtuk fel a figyelmet, amikor a világ- és társadalmi változások kimondottan rányomták a bélyeget az egyházkormányzati ügyekre. Az egyházkerület kettéválasztása, a menekültek kérdése, az oktatás és a lelkészek helyzete olyan kihívások és megoldásra váró kérdések elé állították az egyházi vezetőket, amelyek jelentősen meghatározták az egyház későbbi életét. Fontos megállapítás az is, hogy mekkora súlya van egy-egy történelmi eseménynek az intézményes egyház világára, azonban ez sok esetben nem kap kellő hangsúlyt. Mint a történelem folyamán oly sokszor, ezekből is építkezni kell és erőt tud adni arra vonatkozóan, hogy nem csak a jelen egyházi nemzedéke az, akinek szembe kell fordulnia és helyt kell állnia a világ sodrásának feladataival, nagyhatalmi játszmáival, változásaival.

A kutatást nem tekintjük lezártnak. Mivel a tanulmány kizárólag a második bécsi döntést megelőző és az azt követő rövid időszakra korlátozódott, ennél fogva fontos lenne pontos kimutatást közölni arról, hogy milyen módon sikerült visszaintegrálódnia az Észak-Erdélyi

Református Egyházkerületnek a magyar államba és a Magyar Református Egyházba. Az eseményeket követő fél évben Magyarország szintén belépett a háborúba, ez pedig meghatározta a református egyház életét is. További kutatási lehetőségeket teremtene az, hogy megvizsgáljuk az erdélyi református egyházkormányzat működését, annak a magyar és román államhoz kapcsolódó viszonyát ebben a korszakban. Az észak-erdélyi ún. „*kis magyar világnak*” még számtalan megvilágítatlan területe van, amiket érdemes lenne szélesebb körben is az olvasók elé tárni.

7. Felhasznált irodalom

Levéltári források

a. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (Kolozsvár, EREL):

Ref. Theol. Tanárkari Jegyzőkönyvek 1895–1948. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár 1940.

Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának ülésjegyzőkönyvei. Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár 1940.

b. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának Levéltára (IgtanLvt):

A kalotaszegi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 22. 10945/1940.

A kolozsvári egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. 10118/1940.

A marosi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 23. 10154/1940.

A nagysajói egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 22. 10949/1940.

A nemzetnevelésügyi minisztérium Igazgatótanácsnak címzett levele, 1940. augusztus 24. 9518/1940.

Az erdővidéki egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. október 01. 10628/1940.

Az sepsi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről. 11616/1940.

Az Igazgatótanács levele a román katonaság által lefoglalt iskolák helyzetéről, 1940. augusztus 28. 9511/1940.

Az udvarhelyi egyházmegye esperesi jelentése a Romániában maradt egyházközségekről, 1940. szeptember 27. 10302/1940.

Iskolaügyi feljegyzések az Igazgatótanács megbízólevele alapján tett körúton. 10362/1940.

Jány Gusztávnak az Igazgatótanácshoz címzett levele a felekezeti iskolák támogatása ügyében, 1940. szeptember 26. 10206/1940.

Jelentés a visszacsatolt és a Romániában maradt egyházközségek tárgyában, 1940. október 21. 10897/1940.

Jelentés az azonnali intézkedést igénylő kívánságokról és felterjesztésekről, 1940. október 08. 10433/1940.

Körlevél az összes egyházi és iskolai hatóságokhoz a betörések és rablások elleni védekezés tárgyában, 1940. augusztus 02. 8768/1940.

c. Az Erdélyi Református Püspökség Levéltára (EREK PL):

Teleki Pál miniszterelnök Vásárhelyi János püspökhöz címzett levele. 811/1940.

Meghívó rendkívüli gyűlésre. 685/1940.

Az Erdélyi Református Egyházkerület gazdasági vonatkozású helyzetéről. 738/1940.

Vásárhelyi János Nagy Ferencnek címzett levele. 664/1940.

Könyvek

Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Jaffa Kiadó, 2011.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2013.

Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadása, Bern 1989.

Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, 2016.

L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2001.

Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története 1940-1945*. L'Harmattan, 2012.

Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 1995.

Tanulmányok, cikkek

Balázs Sándor: László Dezső a magyar palamentben. In: Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Polis könyvkiadó, Kolozsvár 2004, 99–122.

- Berekméri Árpád Róbert: Az 1922. évi egyetemes egyházi adó bevezetése és közvetlen következménye a Marosi Református Egyházmegyében. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2017, 216–225.
- Berekméri Árpád Róbert: Belmisszió a Marosi Református Egyházmegyében az 1920-as, 30-as években. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996, 273–287.
- Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theológia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár 1996, 5–28.
- Erdély fővárosa visszatért az anyaországhoz! In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 1.
- Gönczy Lajos: *Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője az 1940–41. tanévről.* A Ref. Theol. Fakultás kiadványa, Kolozsvár 1941.
- Gönczy Lajos: Új idő – régi lélek. Évnyitó beszéd. In: uő. (szerk.): *Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Theologiai Fakultásának Értesítője az 1940–41. tanévről.* A Ref. Theol. Fakultás kiadványa, Kolozsvár 1941, 5–14.
- Imre Lajos: Egyházunk feladatai új helyzetünkben. In: *Az Út* 22. (1940), 205–208.
- Juhász István: A romániai magyar református egyház. In: *Kiáltó Szó* 14. (1940/9–10), 107–108.
- Kolumbán Vilmos József: Új irányvonalak az erdélyi református egyházban 1918–1926 között. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 10. (2019), 301–324.
- László Dezső: Egyházunk szolgálatai a nagy változás idején. In: *Református Szemle* 33. (1940/26), 405–407.
- László Dezső: Új helyzetünk új útjai. In: *Kiáltó Szó* 14. (1940/11), 118–121.
- Magyar egyházaink ünnepi köszöntése. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 3.
- Ravasz László: Az erdélyi lélek. In: *Református Szemle* 17. (1924/51), 817–822.; 835–838.;
- Ravasz László: Az erdélyi szellem. In: *Református Szemle* 18. (1924/11), 161–163.
- Tavaszy Sándor: A bécsi döntés után. In: *Református Szemle* 33. (1940/25), 384–386.
- Tavaszy Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. In: *Kiáltó Szó* 14. (1940/9–10), 110–112.
- Tavaszy Sándor: Jegyzőkönyv az erdélyi református egyházkerület Igazgatótanácsának helyi (kolozsvári) tagjaiból alakult értekezlet 1940. augusztus 31-én tartott üléséről. In: *Református Szemle* 33. (1940/25), 386–388.
- Vásárhelyi János püspök üdvözlő beszéde. In: *Ellenzék* (1940. szeptember 13.), 3–4.

- Vásárhelyi János: Az Úr színe előtt. Felszabadult egyházunk öröme. Hálával áldozni. In:
Református Szemle 33. (1940/26), 400–402.
- Vásárhelyi János: Körlevél. In: *Református Szemle* 33. (1940/26), 394–397.
- Vásárhelyi János: Pásztorlevél. (1940. szeptember 06.) In: *Ellenzék*, 1.